

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Ігор Гирич

Історія України
НОВОГО часу
в сучасній шкільній освіті

Київ
Видавничий дім «Стилос»
2009

**ББК 63.3(4Укр)
Г 51**

*Випущено на замовлення
Українського інституту національної пам'яті*

Г 51 **Гирич Ігор.**
Історія України нового часу в сучасній шкільній
освіті. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 64 с.

ISBN 978-966-193-019-2

Збірник містить три статті: «Деякі концептуальні проблеми викладання в школі історії України», «Підручник як головний засіб побудови держави» та «Від глухого кута етноцентризму до концепції засвоєння “чужого” як “свого”, автором яких є відомий історик Ігор Гирич. На сторінках видання порушено актуальні питання, пов'язані зі створенням популярної української історії та викладанням історії України у середніх загальноосвітніх закладах.

Збірник розрахований не лише для фахівців в галузі історії України, а й широкі кола громадськості, які цікавляться історією України та її інтерпретаціями.

ББК 63.3(4Укр)

© Український інститут
національної пам'яті, 2009

ISBN 978-966-193-019-2

Деякі концептуальні проблеми викладання в школі історії України XIX ст.

Історія довгого українського XIX століття, яке затягнулося аж до 1914 р. й завершилося початком Першої світової війни, досі розглядається за канонами радянської історіографії, а тому залишається незрозумілою не лише пересічному читачеві, а й фахівцю-історику. Найголовніше її запитання – звідки взяли ті новочасні українці, якщо ще в 1890-х рр. були лише малороси й русини? Наші підручники та й, зрештою, монографії трактують позаминуле століття як еру національного відродження, котре розвивалося поступально, по висхідній. Воно автоматично вписується в коло подібних відроджень інших слов'янських народів і подається як однастайна, всіма підтримувана акція, як ледь чи не автоматичний акт, запрограмований самим перебігом історичних подій.

Автори такого вибудовування проблеми національного руху не помічають, як потрапляють у пастку, яку самі собі ж і створили. Справді, якщо історія вершилася так безальтернативно й невблаганно, то чому ж тоді українці програли війну за незалежність у 1918–1921 рр.? Чому прибалтійські народи отримали свою самостійність, хоча, на відміну від українців, не були серед флагманів руху за розвал імперії? Чому ми говоримо сьогодні про націю, котра має різні свідомісні орієнтири, різні цінності історичної пам'яті? Чому досі точаться дискусії навколо УПА? Чому Україна голосує за чітко визначеним територією «кольоровим» ментальним принципом – «помаранчевим» або «біло-блакитним»? Чому вже вісімнадцять років Україна тупцює на місці? Подібних запитань можна поставити безліч, бо досі дивимося на відродження крізь «рожеві окуляри» радянського дискурсу.

Ми не ставимо собі за мету розібрати всі ключові проблеми XIX ст. Згадаймо тезово лише окремі з них.

*Православний універсалізм – пастка
на шляху до викристалізування ідеї української
окремішності*

До XIX ст. національність визначалася не за етнічною ознакою, а за віросповіданням, що виявилось мінусом для України, але плюсом для Росії. Саме православний універсалізм став одним із джерел імперської ідеології Росії від часів Петра I.

XVII–XVIII ст. – період масового відпливу української книжної еліти до Москви та Петербурга. Українські ченці їхали до Московії піднімати освіту. С. Полоцький, Ф. Прокопович, С. Яворський, Д. Туптало (Ростовський), перенісши українську книжність на Північний Схід, заклали фундамент російської книжності. Процес напівпримусового переселення освічених кадрів до Москви призводив до неможливості вироблення окремішньої від російської української культури. Коли порівняємо твори першої половини XVII ст., які писалися на народній мовній основі (промовисто під цим кутом зору виглядає, скажімо, «Лексикон словенороский и имен толкование» П. Беринди, 1627), з книгами друкарні Києво-Печерської лаври після 1720 р., то побачимо зміни в напрямі російськомовної уніфікації. Книжки XVIII ст. у мовному сенсі – уже цілком російський продукт.

Православний дискурс виробляв тотожний погляд на росіян та українців. Не випадково московський патріарх Никон для проведення церковної реформи запрошував професорів Могиллянського колегіуму. Саме тому й «Синопис» Інокентія Гізеля став спільним підручником з історії для Росії та України. Серед українського православного духовництва існувала антимосковська спрямованість, виразником якої були митрополити С. Косів та Й. Нелюбович-Тукальський. За Б. Хмельницького, на думку О. Оглоблина, існував дуумвірат державної влади в Україні між церквою та козацтвом, який завершився після приєднання в 1686 р. Київської митрополії до Московського патріархату. Більшість ієрархів до самої сумнозвісної секуляризації (відібрання в державну власність монастирських земель) 1686 р., не ідентифікували себе з Московською церквою. Але київська

православна література своїм історіософським підходом зміцнювала імперські устої московсько-петербурзької влади.

Українське суспільство козацької доби оберталось в колі ідей, породжених інститутом володарської, у тому числі монаршої влади. Можливо, саме тому Б. Хмельницький, на думку В. Липинського, і намагався запровадити інститут українського монархізму у вигляді спадкового гетьманату, але не встиг цього зробити. Гетьмани державницького думання розуміли значення освячення своїх дій церквою. Тому й діяв Петро Дорошенко у спілці з митрополитом Й. Нелюбовичем-Тукальським у тодішній українській столиці Чигирині. Руйнуванням цієї спілки між гетьманом та духовною владою й переймався царський уряд передусім. Занепад козаччини на Правобережжі сприяв цій стратегії: І. Самойлович уже погодився на приєднання Київської церкви до Московського патріархату. Не випадково саме за його гетьманування був складений «вірнопідданський» «Синопис».

За І. Мазепи відроджується паритет у взаєминах козацької старшини та духовної влади в Україні. Саме цим пояснюється безпрецедентна щедрість І. Мазепи до українських церков і його грандіозна перебудова Києво-Печерської лаври. Він посадив у Києво-Печерській лаврі свого архімандрита – Мелетія Вуяхевича, налагодив спільну дію з митрополитом Варлаамом Ясинським. Лавра та митрополит, попри визнання назовні главенства московського патріарха, на практиці продовжували автономістську церковну політику. За гетьманування Мазепи вищі ієрархи не їздили на висвячення до московського патріарха.

Пересаджуючи українську православну традицію на московський ґрунт, царат таким чином поборював спротив європеїзації з боку традиційної російської церкви. Недарма церковну реформу, яку руками Ф. Прокоповича проводив Петро І, порівнюють із протестантизацією православних. Разом з тим, автокефальну фронду українського єпископату на місцях царський двір викорінював дуже жорстко. Згадаймо арешт і етапування архієпископа київського Варлаама Ванатовича або ув'язнення єпископа Арсенія Мацієвича.

Могилянська академія була тим освітнім форумом, де відбувалося злиття церковної та світської української традицій. В академії навчалися майбутні гетьмани, а викладали – майбутні митрополити київські. Із занепадом автономістських спроб козацької старшини та духівництва починає занепадати й сама академія. Православний універсалізм породив фантом спільної інтелігенції для Росії та України і спільної письмової культури XVIII–XIX ст. Православне світовідчуття – антипод національного світосприйняття дійсності. Поки діє перший, гальмується другий. Католицько-протестантська Європа була підготовлена до переходу на національні рейки сприйняття світу ще в XVI–XVIII ст. Православний Схід, навпаки, занурювався в російську ортодоксальну конфесію, що відкидала всяку думку про існування українського православ'я.

Чи була якась інша перспектива для України в сенсі створення умов для маніфестації автономістсько-самостійницької ідеології? Була. За умов визрівання помісності Української православної церкви, напевно, перемогло б проголошення окремішньої канонічної території Київської патріархії, а отже, і незалежницької ідеології. Таку можливість було втрачено через несподівану швидку смерть митрополита Петра Могили – речника помісності Київської церкви. Позитивно до такої ідеї був налаштований і уніатський митрополит Йосиф Вельямин Рутський. Двадцять років по Хмельницькому весь український єпископат обстоював збереження окремішності, і лише програш право-бережної козащини не дав змоги цій ідеї втілитися в життя.

Навіть Андрусівське перемир'я не припинило опору вищого духівництва української церкви поглинанню України Московською церквою. Лише «Вічний мир» між Польщею та Росією на тривалий час визначив підпорядкування Української православної церкви Москві.

*Автономізм козацької старшини
Лівобережної України і проблема формулювання
незалежницьких постулатів*

Автономізм козацької старшини впливав з природної автономістської боротьби козацтва за свої привілеї в XVI–XVIII ст. Зафіксовані ці привілеї були в ідеологічних постулатах: в універсалах і договорах Війська запорозького та в козацьких літописах-хроніках. Концентроване їх вираження маємо в «Історії Русів».

Козацький автономістський рух, що зародився в середовищі дворян майбутніх Чернігівської та Полтавської губерній, за намісництва П. Рум'янцева й генерал-губернаторства М. Репніна був обмеженим. Його обмеженість полягала в апелюванні до прав «козацької нації», яка складалася з колишньої козацької старшини, а не всього народу. Цей рух мав на увазі передовсім земельні привілеї та особисте дворянство для меншості і кріпацтво для більшості.

У цьому сенсі козацька шляхта-дворянство Гетьманщини торувала пораженьський шлях для польської шляхти Правобережної України. Відмінність полягала лише в тому, що ця польська шляхта мала за собою сталу державну традицію, підкріплену устоями католицької церкви й солідним фундаментом польської культури, які не давали змоги швидко розчинитися колишнім елементам Речі Посполитої в російському морі.

Великий землевласник Гетьманщини апріорі був схильний мирно визнати російську державність за умов підтвердження царським урядом його земельної власності. Так само й польський великий і навіть середній землевласник готовий був визнати владу Російської держави над Правобережжям, відмовившись від ідеї відновлення «Історичної Польщі». Натомість дрібна шляхта, що формувала польську національну культуру XIX ст., дотримувалася радикальної національно-демократичної ідеології. Гетьманщина на початку XIX ст. мала дуже вузький прошарок дрібнопомісної інтелігенції, яка, до того ж, активно зосереджувалася в російській столиці, поза бажанням відриваючись від підживлення етнічним середовищем.

Дух автономізму, котрий поновлювався згадками про військову звитягу, не мав соціальної бази для націєтворення в нових умовах. В Україні був лише один центр вищої освіти – Харківський університет, відірваний від традиційного автономізму Полтавсько-Чернігівської землі.

Традиційна козацька автономістська ідеологія зачіпала лише Лівобережну Україну. Правобережжя вже мало уявлялося українською територією: воно вважалося втраченим для України. Недоліком історіософського погляду О. Лобисевича, братів Полетик, А. Чепи та ін. був різкий антипольський погляд на українське минуле та поєднання російського й українського державних дискурсів. Останнє особливо помітно в «Історії Малоросії» М. Бантиша-Каменського, котра визнавала існування української військової потуги й, фактично, держави, але стверджувала, що з інкорпорацією до меж Росії українська історія мала завершуватися.

*Чи була Україна російською колонією?
Євразійська колоніальна модель відносин
між метрополією та залежною територією*

За всієї своєї очевидності це питання не зовсім просте. Якщо на території країни нетитульного етносу діє адміністрація державної нації, то, очевидно, йдеться про існування колоніальних відносин між метропольним етносом і етносом, нетитульним у цій країні. Проте поняття колоніалізму вживається, як правило, щодо країн, які не мають спільних суходільних кордонів, щодо заморських і заокеанських територій великих мореплавних імперій: Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Німеччини, Голландії, Бельгії. Як відомо, таких територій Росія не мала.

Якщо шукати паралелі у відносинах між Україною і Росією, то напрошуються приклади Білорусі і Литви, Польщі і Литви, а також України і Білорусі як частин Речі Посполитої; Австрії – щодо приєднаних Чехії, Польщі, Хорватії та Угорщини. І тут проблема колоніалізму вже не є очевидною, оскільки ані Чехія зі Словаччиною, ані інші території колишньої Австрійської імперії Габсбургів колоніями себе не вважали.

Більше того, Угорщина часів існування дуалістичної Австро-Угорської держави мала в управлінні багато територій, більшість яких не були етнічно угорськими. Під скіпетром Габсбургів вона була ледь чи не вчетверо більшою, ніж сучасна незалежна Угорщина, й існувала як імперія всередині імперії. І це при тому, що Угорщина все XVII і початок XVIII ст. вела безперервні війни з Габсбургами, коли їхній державний центр містився у Трансільванії під покровительством Оттоманської Порти, а сама Угорщина підтримувала жваві контакти з Українською козацькою державою, починаючи від часів Б. Хмельницького й аж до І. Мазепи. Та сама Австрія жорстоко придушила революцію за незалежність 1848 р., стративши її керівників. А вже через 50 років на площі Героїв у Будапешті на відзнаку 1000-річчя перебування угорців у Паннонії серед скульптур угорських героїв помістили й відливки фігур імператорів-австріяків Марії-Терезії та Франца-Йосифа І.

У XVI ст., за люксембурзької династії, Чехія (Богемія) була ядром Австрійської імперії, а Прага – її столицею, головнішим за Відень містом. У Чехії, як і в Україні та й усій Східно-Центральній Європі, міста були етнічно німецькими, а села – автохтонно слов'янськими (чеськими).

Частиною Росії була етнічна Польща, але чи була вона колонією? Частиною Речі Посполитої були й Україна з Білоруссю та Литвою, але історики не дають визначення цим територіям як колоніальним частинам польської держави. І це зрозуміло: шляхетський стан Речі Посполитої не поділявся за національною ознакою. Уся шляхта була політичною нацією – поляками, залишаючись при цьому водночас і русинами/православними. Костянтин Острозький та Адам Кисіль були «Gente Rutenus – natione Polonus». Така форма самоідентифікації була чинною, власне, до часів падіння Речі Посполитої внаслідок третього її поділу. Навіть козацька старшина за своєю ідентифікацією інерційно відчувала себе продуктом польської політичної нації. Вона мала подвійну національну ідентифікацію. І в цьому гетьмани Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Тетеря та інші були так само дуалістами. Не випадково вони були легітимованими нобілітаріями-шляхтичами нарівні з іншими представниками

польської етнічної шляхти. Тому й досить легко розв'язувалася проблема польської орієнтації, а ідея триєдиної Речі Посполитої (Гадяцька унія 1658 р.) була ближчою за підданську концепцію Переяславської ради (1654).

Ірландія від часів О. Кромвеля й до революціонерів-терористів Шин-Фейну люто опиралася завойовницькому тиску Англії. Радше навіть ірландсько-англійські взаємини більше підходять під поняття стосунків метрополії та колонії. З Україною й цього разу було складніше, оскільки не вся її територія потрапила під владу Російської імперії. І в нас більше підстав говорити про цивілізаційний розлам, про існування європейського та євразійського культурних середовищ, ніж про колоніальні взаємини.

А як оцінювати факт входження Північно-Східної Русі IX–XIII ст. в межі Київської держави? Землі в'ятичів були колонією Києва? Землі тодішньої Києворуської держави населяли хоч етнічно й відмінні етноси, але за своєю суттю ця держава була сукупністю східнослов'янських етносів, з провідною роллю полян (протоукраїнців) і київських князів.

Литовсько-Руська держава XIV–XVI ст. за культурною складовою була українсько-білоруською державою. Слов'янський землевласницький елемент значно переважав етнічний литовський. А після низки польсько-литовських уній провідною верствою Литви стали поляки за мовою та культурою. Отже, і підстав казати про колоніалізм литовців щодо українців немає.

Можемо говорити про існування євразійської (російської) моделі колоніалізму, за якою приєднані території-держави стоять на вищому щаблі економічного й культурного розвитку, ніж держава-метрополія. У Європі було навпаки: метропольна держава була в цьому сенсі розвиненішою від завойованих територій.

У плані ставлення до особистої свободи Російська держава була, за визначенням В. Липинського, монархією балканського типу. Індивід не мав громадянських свобод і перебував під деспотичною владою монарха, чого не було в монархіях питомої Європи, де існувала повага до особи.

Іншою великою відмінністю України від Ірландії було те, що її провідна політична й культурна верства брала активну участь

у розбудові Російської імперії, перебувала на найвищих щаблях влади і, як така, цінувалася питомими росіянами. Історик К. Харлампович наводить у своїй відомій праці «Малорос-сийское влияние на великорусскую церковную жизнь» дані, що у XVIII ст. майже всі єпископські посади в російській церкві обіймали українці. Майже всі викладачі Московської слов'яно-греко-латинської академії були вихованцями Києво-Могилянської академії. Російська література до середини XVIII ст. ледь не наполовину складалася з випускників українських колегій і походила з українських етнічних територій. О. Безбородько був канцлером імперії Катерини II. Першим міністром освіти також був українець – П. Завадовський. Значним був вплив козацької старшини при дворі імператриці Єлизавети.

З другого боку, царські намісники в Україні, на переконання історика О. Оглоблина, після тривалого в ній перебування із часом ставали автономістами. Обстоювання місцевих інтересів можна помітити в П. Рум'янцева-Задунайського, І. Гудовича та в інших представників царської адміністрації.

Отже, підсумовуючи, можемо зробити висновок, що Україну до середини XIX ст. з певною натяжкою можна вважати колонією. Лише в часи панування національного дискурсу в суспільно-політичній думці, від усвідомлення себе окремішньою нацією, українська еліта враз потрапляє в колоніальний полон російської та польської державних ідей.

Розуміння понять «нація», «українець», «малорос», «русин», «росіянин», «поляк» у прикладенні до громадських діячів XIX – початку XX ст.

Найбільше непорозуміння трапляється, коли ми автоматично записуємо в українці будь-яку особу, котра мешкала на території України. Виходячи з нинішніх реалій, ми екстраполюємо політичне розуміння цього поняття на події XIX – початку XX ст., що докорінно неправильно.

Поняття «українець» – це продукт 90-х рр. XIX ст., часу вступу України в третій, політичний етап свого національного

поступу. У другому, академічному етапі українського відродження вживали різні визначення для людей, які ставали провідниками нового народницького напрямку. Причому і В. Антонович, й інші не надавали принципової ваги самому визначенню. Їх одночасно поляки називали «малоросіянами» і «хлопоманами», а росіяни – «україноманами» або «українофілами». З політичного погляду діячів 1860-х – початку 1890-х рр. логічно визначати як українофілів. Це були добропорядні російські піддані, які вільний від служби час віддавали дослідженням різноманітних українознавчих проблем. У публічному, політичному або навіть громадському житті вони помітної участі не брали.

Ключовою проблемою другого етапу визвольного руху саме і було розв'язання концептуальної проблеми розрізнення на рівні поняття відмінностей між росіянином та українцем. М. Максимович та його генерація українофілів неприхильно ставилися до відмови українців у самоназві від давньоруської спадщини, оскільки саме поняття «українець» до активного вжитку увійшло в усній народній творчості XVI–XVII ст. і прив'язувало постання нації до козацьких часів. Києвоцентристу та шанувальникові князівської Русі було ближчим поняття «малорос» у середньовічному трактуванні. Мала Русь – це та територія, з якої із часом виросла Русь Велика і Русь Біла, так само як з Малої Польщі навколо Кракова виросла Велика Польща в напрямі до Балтійського моря.

Проте М. Максимовичу протистояла більша група козакофілів, котрі виводили українське національне ім'я від доби українсько-польського протиборства. Крім того, подібне з назвою великоросійського племені звучання вводило в оману широкий загал щодо належності обох гілок етносу до єдиного народу, що і стверджувала великодержавна суспільна думка.

«Стара Громада» вирішила відмовитися від однотипного звучання національного імені на користь терміна «українець», що мало, на думку сучасного академіка Я. Пеленського, негативні наслідки для боротьби української та російської національних ідей за маси. Новий термін вимагав складного пояснення, на лексичній основі розривав генетичну традицію пов'язання з князівською Руссю. Навіть нині для незаангажованої, далекої від

політики людності важко зрозумілою є різниця між «руським», «росіянином» та «українцем», особливо якщо йдеться про далеку історичну перспективу. На противагу російській концепції триєдиної Русі, українці запропонували триступеневу концепцію України: замість Київської, Московської і Петербурзької Русі постали князівська Русь-Україна з її польсько-литовською добою, Козацька Україна та Україна нового часу.

За спостереженнями сучасного історика І. Чорновола, термін Україна-Русь запропонував Олександр Барвінський – автор перших шкільних підручників з історії в галицьких школах, лідер народовської партії. Мова теж називалася не руською, а українсько-руською. Цей етнонімічний прикметник вживався М. Грушевським у виданнях НТШ аж до початку ХХ ст., коли друга його частина відпала.

Спільне національне ім'я для обох частин України водночас свідчило про протиставлення його тим діям українського походження, які орієнтувалися на «единую и неделимую» Росію, та галицьким москвофілам. Офіційні кола й Росії, і Польщі не визнавали це нове ім'я народу до самих часів розпаду імперії. Росіяни по-старому трактували українців як малоросів, а поляки – як русинів. Українські партії й сам рух російські жандарми кваліфікували як «мазепинський». У 1910 р. П. Столипін закрити київську «Просвіту» як «инородческую» установу. Влада логічно вчиняла, трактуючи тих, хто називає себе українцями, як неросіян. Австрійці вживали ще також термін «рутенці», проти чого в часи першої російської революції різко виступав М. Грушевський, написавши статтю «Геть рутенство».

Якщо перед революційними подіями 1917 р. людина заявляла у спілкуванні, що вона українець, це автоматично означало її політичне ставлення до цього імені, а саме – визнання мовно-культурної окремішності. Коли Володимир Вернадський, тікаючи з Петербурга від більшовиків, потрапив до Києва, він у своєму щоденнику називав українцями лише тих людей, які підтримували УНР. Усіх інших, навіть попри походження, він називав «общеросами». «Общеросом», а не українцем, В. Вернадський вважав і себе.

Тому, коли ми нині вживаємо поняття «українець» у вузькому сенсі, ми повинні враховувати політичні симпатії тієї чи іншої людини, оскільки інакше можемо потрапити в парадоксальну ситуацію. В. Шульгін, Д. Піхно й А. Савенко – лідери російських націоналістів у Києві – мали українське походження, але в політичному сенсі були росіянами. Два рідних брати Стороженки походили з козацької старшини й мали ледь чи не 300-річний український родовід, але Микола Володимирович був прихильником «Старої Громади», а його брат Андрій Володимирович очолював у Києві монархістсько-чорносотенний «Союз русского народа» й у політичному сенсі українцем не був.

У перший і другий етапи визвольного руху побутовало етнографічне розуміння поняття «нації». Відомо, як П. Куліш під кінець життя критикував наукові твори свого приятеля М. Костомарова, закидаючи йому нерозуміння місцевої історії, бо за походженням той був великоросіянином. В. Антоновичу його колеги теж закидали польське походження, приміром О. Лазаревський казав: «Антонович занадто поляк».

Власне, український вибір замість російського або польського зробила ціла низка діячів українського руху від самого його початку, але політичне, а не етнографічне трактування української нації на початку ХХ ст. вперше запропонувала людина теж польського походження – В'ячеслав Липинський. Він запровадив територіальний підхід для визначення поняття нації. «Земля», а не «кров», є визначальним чинником нації.

Початок українського культурницького руху.

Етнографія та фольклористика як політичні науки

Нова національна доба принесла в Україну німецьку романтичну філософію. Й. Гердер, Й. Фіхте та Ф. Шеллінг проголосили початок доби національних держав, ідею національного духу, який кермує історією. На зміну володарям і станам – керівній силі історії – прийшла нова альфа і омега історичного процесу – народ-нація. Проголошується думка про те, що народ сам написав свою правдиву історію у своїх народних творах: думах,

билинах, історичних піснях тощо. Науковцю залишається лише деконструювати голос народу, вивчивши його фольклор. У такій постановці проблеми стверджувалося, що верхній прошарок суспільства не знає свого народу, відірвався від нього, живе іншим, несправедливим життям. У таких поглядах були і природний демократичний посыл, і стихійний соціалізм.

Нова ідея давала цілком нові перспективи для інтелектуалів, котрі мріяли про збереження України як етнотериторіальної спільноти в майбутньому. Народ – це не спільнота православних або козацька старшина. Народ – це спільнота на певній території, де говорять однією мовою. До народу належать усі, хто спілкується однією мовою. Отже, Україна – це не лише Гетьманщина, а обшир великої території від Сяну до Дону й Кубані.

Таке, здавалося б, нехитре із сучасної перспективи відкриття породило справжній бум у справі збирання фольклорної творчості. Представники вищого суспільного стану пішли «в народ», записуючи пісні як найвищий прояв правди минулого, як Біблію українського народного життя. Якщо раніше, попри спільне проживання в селі, між селянином і маєтковим станом існувала непереборна стіна, то тепер правилом доброго тону для інтелігента стала цікавість до народного життя. «Гуральницький інтерес» дідича свідчив про перебування у старій системі координат. «Поступовий» землевласник, із живим громадським інтересом, мав цікавитися фольклором, етнографією, старими рукописними текстами.

У 1819 р. вийшла перша збірка «малоросійських» пісень, яку зібрав грузин, князь Микола Церетелі (тоді писалося Цертелєв). А в 1827 р. з'явилися «Малоросійські пісні...» нащадка київського магістратського нобілітету Михайла Максимовича, від яких М. Грушевський відраховував початок наукового українознавства. 1844 р. син поміщика Микола Костомаров видає магістерську дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии» – власне української. Ці публікації варто, нарівні з «Кобзарем» Т. Шевченка, вважати початком модерного часу української думки. Власне, так з'явився новий національний дискурс у суспільній думці.

Цікаво, що російська етнографія не проявила такої активності, як українська. Та це й зрозуміло: для державного буття Росії етнографія не відігравала серйозної ролі. Лише слов'янофіли спонукали до фольклорно-етнографічних досліджень. Усе в Росії визначала вертикаль на чолі із царем. Для українців же фольклор – ключ до витворення месіанської сутності українського народу, джерело натхнення до політичного відокремлення в майбутньому. Зрештою, в Україні всі найпомітніші інтелектуали й усі визначніші громадсько-політичні діячі першої – початку другої половини XIX ст. були фольклористами: М. Максимович, І. Срезневський, О. Бодянский, П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Єфименко.

Навіть костюмоване «хлопоманство» було викликом неукраїнському громадському життю в містах Наддніпрянщини. Від початку це був виклик системі міжнаціональних взаємин у державі, який міг одразу викликати поліційні переслідування. Кожен випадок появи в публічних місцях в українському народному вбранні фіксувався жандармами, майже всі фігуранти перевдягання проходили через жандармське дізнання і закінчували різними варіантами покарання, часто-густо – кількарічним висланням за межі України. Той факт, що шляхтичі, приміром, В. Антонович і Т. Рильський, під час мандрів українськими губерніями носили селянські строї, був підставою для їх арешту, тому вони за допомогою самих селян намагалися максимально уникати зустрічей з місцевою поліцією.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що саме записування фольклору староукраїнським панством давало Україні перспективи життя в майбутніх часах.

Які завдання для політиків виконували етнографія і фольклор?

1874 р. В. Антонович і М. Драгоманов видали «Історичні пісні малоросійського народу», що стало апогеєм наукової праці Південно-Західного географічного товариства у Києві і «Старої Громади» напередодні «Ємського указу» Олександра II. Систематизу-

вавши український фольклор, який стосувався описів історичних подій минулого, два лідери українського руху створили книжку, у якій народ сам описував та оцінював своє минуле та його події. Видання було гідно поціноване. Петербурзька академія наук нагородила авторів Уварівською премією, а царський уряд наклав заборону на друковане українське слово.

П. Чубинський своїми шістьма томами «Трудів Південно-Західного географічного товариства» виконав іншу засадничу для справи постановля Української держави функцію. Він, по суті, визначав українсько-білоруське й українсько-російське етнічне покордоння, що було необхідно для проведення в майбутньому реальних державних меж між Україною та Росією, а також Україною і Білоруссю. Пізніше це завдання продовжувала Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. В. Гнатюк, І. Франко та С. Томашівський під керівництвом М. Грушевського вивчали українсько-польсько-угорсько-румунське покордоння, малювали карти розселення західних українців, щоб завершити справу, розпочату першим поколінням старогромадівців.

Фольклор та етнографія були ключовими науками першого, романтичного (культурницького) етапу українського визвольного руху 1830-х – початку 1860-х рр. Його громадсько-політичною складовою було Кирило-Мефодіївське братство, а суспільною програмою став «Закон Божий» М. Костомарова, котрий проголосив усеслов'янську федерацію з особливою роллю України.

Викристалізація особливої ролі української нації відбувалася за допомогою месіанського міфу, що протистояв аналогічним месіанським складовим польської та російської національних ідей. Саме національний месіанізм ставав рушійною силою національної ідеї. І в цьому також полягало значення фольклору. Зрештою, Т. Шевченко передусім у ньому черпав сюжети для таких своїх провіденційних віршів, як «Суботів» або «Розрита могила».

*Причини національної дегенерації суспільної
верхівки XVIII ст. у столітті XIX*

Староукраїнська козацька еліта доти зберігала свою відпорність русифікаторським впливам, доки мала незалежний від петербурзької влади розподіл земельної власності в Гетьманщині. Втрата такої можливості лише прискорила процес масової дворянизації козацької шляхти. Вона вимагала від російського уряду легітимізації свого соціального стану та маєтків. Як тільки цей процес було завершено, розпочалося масове розчинення колишньої старшини в російській дворянській верстві. Із джерела автономізму і фронди старшина дуже швидко перетворилася на джерело стабільності й опори московської влади в Україні. За менш ніж 100 років відбулися дивні, здавалося б, метаморфози. Родичі В. Капніста, який ще в 1791 р. шукав підтримки прусського короля в антиросійській акції на Слобожанщині й Лівобережній Україні, у часи першої російської революції 1905–1907 рр., коли впали заборони на українство, були запеклими монархістами й чорносотенцями, викривачами «підлих інтриг мазепинців».

Чи було це особливою рисою української ситуації? І так, і ні. Великі польські землевласники на східних кордонах Правобережжя не були активними діячами польського національно-демократичного руху. Вони так само шукали порозуміння з російськими правими партіями центристського спрямування (октябристами) щодо протидії лівим українським та польським силам. Саме консерватизм землевласницького світосприйняття хотів використати В. Липинський при творенні ідей правого національного консерватизму й мав у цьому напрямі певні успіхи. Як показувала практика, землевласники цементували той режим, який існував у даний момент у країні, але в разі лояльності до них нового режиму вони були готові підтримати і його за умови гарантування збереження принаймні якихось прав на їхні маєтки.

Промовистим прикладом можна вважати графа Юзефа Потоцького, який у січні 1919 р. в листі до посла Української держави В. Липинського називав себе українізованою формою – Йосипом Потоцьким. Збільшовичені війська західного фронту почали

руйнувати його маєток у подільському селі Антоніні. У дилемі між українцями й більшовиками польський граф обрав безпечніших для себе українців і звертався до автора «Шляхти на Україні» з проханням врятувати майно добірною українською мовою такими словами: «Яко довголітній мешканець України, котрому розвиток і культура дорогого мені краю дуже лежить мені на серці, гадаю, що пропажа цих збірок була б великою безповоротною стратою, не тільки для мене особисто, але яко частинки національного добутку і для цілого краю, його історії і культури». Отже, біда українців полягала в тому, що через слабкість національного руху вони не змогли використати повною мірою великий культурно-фінансовий потенціал, який перебував у руках російських і польських дідичів на українській землі.

Перевагою поляків була наявність великої кількості польської інтелігенції «в краю і на кресах», яка обслуговувала польських підприємців і земельне панство. Українська ж інтелігенція була нечисленна, і її швидко адсорбували російські столиці, зацікавлені у висококваліфікованих, порівняно з місцевими, кадрах різноманітних інтелігентських фахів. На відміну від чехів, українці не могли похвалитися українськими містами і промисловими центрами. Феномену української буржуазії новопостала нація не мала. І в цьому полягала друга причина національного дезертирства верхів на користь панівних націй.

Український рух розгортався у скрутних соціальних умовах. Йому доводилося діяти серед низів суспільства й до них апелювати, бо суспільні верхи цілком удовольнялися існуючим станом суспільних відносин. Звідси й феномен неструктурованості українського суспільства, що досі впливає на українське політичне життя.

Зі старого українського панства лише три родини маніфестували свою прихильність до новітнього українства – Тарновські, Галагани та Милорадовичі-Скоропадські. Власне, ідеться передусім про три визначальні фігури цих родів: Василя Тарновського (молодшого), Григорія Галагана та Єлизавету Скоропадську (Милорадович). Перший, крім козацької старовини, почав збирати рукописи перших українських письменників нової доби. Саме

йому ми завдячуємо збірками автографів Т. Шевченка, П. Куліша та ін. Другий відкрив для світу кобзаря Остапа Вересая й дав гроші на альтернативний російським гімназіям Колегіум Павла Галагана в Києві. Третя дала основну суму коштів на відкриття першої недержавної Української академії наук – Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Але для українських умов такої кількості меценатів нової хвилі було явно замало.

Переважає більшість нащадків чернігівсько-полтавської козацької шляхти були на цей час вірогідними малоросами й російськими державниками, які, як чорт ладану, боялися «україноманської мазепинської зарази». Скажімо, однієї лише згадки прізвища директора музею В. Тарновського в Чернігові, відомого історика-генеалога Вадима Модзалевського, серед авторів журналу «Україна» (1914) було достатнім приводом для звільнення з посади секретаря чернігівського дворянського зібрання.

*Подвійна лояльність та ідентичність –
вимушена риса суспільних умов Російської імперії.
Негативи й позитиви прихованої українськості*

На відміну від країн Європи, Росія не мала такого поняття як вільний третій стан. Різночинська верства перебувала в імперії Романових під постійним контролем. Людина не могла займатися вільними професіями, перебуваючи поза межами невсипущого державного ока. Централізація і державний диктат нависав над інтелігенцією як дамоклів меч. Кожна культурна одиниця в євразійській імперії мала бути чиновником якогось із відомств. І в XIX ст. діяв «Табель про ранги», запроваджений Петром I. Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський та, власне, всі діячі національного руху перебували на службі в «царя-батюшки». Уже сама ця обставина формувала явище подвійної лояльності, схиляла до національного роздвоєння, двоєдушності. Вона вимагала від людини на службі бути російським державником, а у вільний від роботи час, неофіційно, тишком-нишком бути українцем.

Правила державної служби жорстко карали симпатика українства. І коли його прихильність українству виявлялася, це було достатнім приводом для звільнення зі служби й навіть жорстких і тривалих поліційних переслідувань. Людина опинялася поза межами суспільного життя з «вовчим білетом». Знову потрапити на державну службу було дуже нелегкою, часто просто неможливою справою. Відмовитися від служби й віддатися улюбленій українознавчій справі теж було фактично неможливо: людина втрачала джерело непоганого матеріального життя, сімейного благополуччя. А на такі жертви міг погодитися далеко не кожний. Тоді доводилося або ставати політичним емігрантом, як М. Драгоманов, або жити ізгоєм і годуватися випадковими підробітками, як це робив Б. Грінченко. Але друге стало можливим лише після ліберальних реформ російського державного устрою 1860–1870-х рр., коли з'явилася земська форма праці.

Російська держава вміла цінувати чиновника. Він одержував платню, значно вищу за середній заробіток у сфері приватного бізнесу. І що найголовніше, він міг поліпшувати своє матеріальне становище, працюючи на одному місці й за однією професією. На відміну від наших часів, фах, приміром, учителя середнього навчального закладу був дуже престижним і матеріально вигідним. Оскільки обійняти професорську посаду в університеті було не просто, люди з науковими талантами активно йшли працювати до гімназій викладачами й не полишали цієї праці до кінця життя. Учительський фах мали такі знані вчені, як О. Андрієвський, В. Науменко, П. Житецький, О. Левицький, В. Ляскоронський, В. Модзалевський, В. Щербина, П. Тутковський та ін. Саме високий рівень зарплатні давав їм змогу весь вільний час приділяти українознавчим уподобанням, відмовлятися від гонорарів у «Киевской старине», працювати там безкоштовно, виконуючи технічну роботу. Учительський фах давав високе громадське становище. Педагог гімназії, працюючи 25 років, міг дослужитися до цивільного генеральського чину, кожні три-п'ять років отримувати ордени за вислугу літ і додаткові до утримання гроші.

Чи готовий був український інтелігент відмовитися від гарантованого добробуту задля примарного й непевного життя

публічного українофіла? У 99% випадків – ні. У цьому полягала психологічно-матеріальна причина подвійної лояльності. Коли М. Грушевський визначився зі своїм життєвим вибором, присвятивши себе українській справі, він облишив перспективну кар'єру російського службовця освітнього відомства й перебрався за кордон професорувати у львівському університеті. Громадську кар'єру в Австро-Угорщині він не сподівався зробити, тому залишився в російському підданстві. Але цей свідомий вибір М. Грушевський міг собі дозволити через матеріальну незалежність, котра йому дісталася завдяки більш як тридцятилітній службі його батька директором народних шкіл Тверської губернії. Батько Михайла Сергійовича був типовим представником української інтелігенції з подвійною лояльністю, «мав сентимент» до української культури, але вірою і правдою служив Російській імперії у справі просування її культурного впливу на Північному Кавказі (що при цьому не завадило йому наповнювати шкільні і громадські бібліотеки Ставропольщини українськими друками).

Так само, як і Сергій Грушевський, його сучасники Феофан Лебединцев (майбутній засновник «Киевской старины»), ректор Київського університету Микола Іванишев (перший дослідник автентичного українського звичаєвого права та голова Археографічної комісії), Пантелеймон Куліш (засновник нового українського правопису) працювали на російський уряд у царині освіти на Холмщині. Разом з москвофілами-галичанами на чолі з першим «будителем» західних українців Яковом Головацьким вони фактично сприяли першому етапові русифікації цього українського Забузького краю. Царату потрібна була сила для деполонізації краю, і краще за українців на це ніхто не надавався.

Чи маємо ми за це засуджувати нашу інтелігенцію, чи повинні зрозуміти такий її вибір? Радше друге. Їхній вибір був умотивованим рішенням. Працюючи представниками російської влади, вони сподівалися зробити корисні речі для українського корінного населення. Вимушене «колаборантство» – це доля інтелектуалів недержавної нації. Якщо навіть майбутній лідер польської політичної еміграції Адам Чорторийський до польського повстання 1830 р. ходив у товаришах Олександра II, то що вже казати про

українців. Саме в часи варшавської служби П. Куліша починаються його активні контакти із західноукраїнським національним рухом і спроба видання у Львові першого політичного всеукраїнського журналу «Правда». Сподівання українців на плюси від державної служби в Царстві Польському не справдилися, і всі вони за один-два роки повернулися в Україну.

З другого боку, чи не через працю на Холмщині українців, за висловом М. Грушевського, «український маслак» холмщак виявився твердішим, ніж в інших, навіть сусідніх волинських землях? Так що акція «Вісла» 1947 р. захопила передусім саме цей український терен.

У парі з подвійною лояльністю стояла і проблема подвійної ідентичності. Чим сильнішою виглядала залежність від державної посади, тим швидше людина визнавала себе «тоже малоросом» та політичним росіянином.

Разом з тим, неправомірно робити висновки про неминучість охолодження українських симпатій у міру просування людини щаблями чиновничої кар'єри. Більше того, міцні у своїй національній свідомості люди використовували адміністративні можливості для розвитку української справи. Так, В. Антонович, як ординарний, а згодом заслужений професор університету Св. Володимира, виховав цілу плеяду українських істориків, підготував три генерації працівників на українознавчій ниві. Централісти неодноразово закидали В. Антоновичу дворушництво, валєнродизм, неморальність, бо, одержуючи від російського царя гроші, той робив не російську, а українську національну справу.

Член «Старої Громади» Никандр Молчановський був водночас чиновником з особливих доручень при київському генерал-губернаторові і свою посаду використовував не лише для інформування українців щодо планових нагінок на них з боку російської влади в Києві, а й для встановлення позитивних контактів між представниками влади царя в Києві та впливовими українцями. Саме він зробив можливим налагодження добрих взаємин між О. Кониським і В. Антоновичем, з одного боку, та генералом М. Драгомировим – керівником «Юго-Западного края» – з іншого. Н. Молчановський, як історик, учень В. Антоновича,

використовував можливості чиновника для проникнення в генерал-губернаторський архів, де через посередників скопіював справу Кирило-Мефодіївського братства; організував собі відрядження до шведських архівів, де відкрив для української науки документи про союз І. Мазепи з Карлом XII.

Батько Лесі Українки – Петро Косач – був високопосадовим чиновником, мировим суддею Волинської губернії. Не маючи можливості самому відкрито й активно пропагувати українські постулати, він створював матеріальну підставу для виявлення себе українцями членам своєї родини: дружині Олені Пчілці та своїм донькам і синам. Його служба забезпечувала їм ту фінансову базу, яка давала змогу інтелектуально працювати на українському культурному полі.

Подвійна лояльність – доля еліти будь-якої приєднаної території. Генерал Маннергейм, швед за походженням, до 1917 р. перебував на службі в російській армії й напередодні Першої світової війни був активним приєднувачем Монголії до Російської імперії. Приймавши запрошення очолити фінське військо незалежної Фінляндії, він став уособленням фінського патріотизму й національної звитяги.

Російське місто проти українського села

Однією з головних проблем для розвитку українського руху в другій половині XIX ст. була відсутність масової підтримки цієї ідеї серед міських мешканців. Будь-який національний рух у Східно-Центральній Європі поширювався з головних міст Польщі, Чехії, Хорватії, Угорщини, Румунії тощо. В Україні українці так і не змогли опанувати місто ані в Галичині, ані в Наддніпрянській Україні. Особливості модернізаційного процесу в нас були такі, що збільшення населення в містах відбувалося головним чином за рахунок приїжджих із російських територій або переселенців неукраїнських етнічних груп. Складалася парадоксальна, на перший погляд, ситуація: зі зростанням національного дискурсу в культурі ставало пропорційно менше етнічних українців у містах .

Яскравий приклад – Київ. На час розширення міських меж у 1830-х рр. автохтонне населення становило тут лише третину. Українське населення скупчувалося лише на Києво-Подолі – у старому магдебурзькому місті, де мешкало трохи більше 10 тис. міщан. Печерськ був містом російського офіцерства, вояків та чиновників, Липки населяли польська й російська аристократія та німецька колонія, російське чиновництво переважало й у Старому Києві. На півсоттисячне населення Києва середини XIX ст. власне українців було десь 15–17 тис. осіб. На кінець того самого століття питома вага українського населення впала ще більше, і на 200 тис. мешканців українців було менше 20%. На момент революції 1917 р. півмільйонний Київ мав лише до 100 тис. етнічних, але не політичних (свідомих) українців. Робітничий клас найбільших київських заводів переважно був російським за походженням. Українці працювали передусім в обробній промисловості. Власниками капіталів так само були переважно російські та єврейські капіталісти.

У всіх регіонах України кількість українського населення, як правило, не досягала 30% населення. Польський елемент переважав на Західній Україні. Єврейське населення було більшим за українське в середніх і малих містах. Так, Бердичів був «єврейською столицею» підросійської України. У ньому із близько 70 тис. населення кількість євреїв становила понад 40 тис. осіб. У таких містах як Львів, Луцьк, Житомир, ба навіть Одеса, досить значним був відсоток польського населення. У Києві перед революцією мешкало близько 40 тис. поляків. Тобто на двох українців припадав один поляк. Водночас у соціальному сенсі вплив польського елементу навіть переважав український.

Найбільш українськими містами були маленькі провінційні повітові центри на Лівобережжі: Прилуки, Пирятин і Лубни. Але вони не були промисловими містами, а населення їх у соціальному й побутовому сенсі мало чим відрізнялося від сільської людності. Там мешкали ті самі селяни й козаки, які жилися хліборобською працею. Але наявність гімназій і невеликого чиновницького елементу сприяла швидшій, ніж на селі, модернізації політичних настроїв. Не випадково саме ці міста стали

осередками Революційної української партії, майже половина членів якої походила з Прилуччини й Лубенщини. Ці регіони дали найактивніших діячів української революції – братів Шеметів, М. Міхновського, В. Леонтовича, М. Порша, А. Жука, В. Дорошенка та ін.

Український рух не мав можливості спертися на український капітал та українське робітництво. Кооперація на Наддніпрянщині, на відміну від Галичини, робила лише перші кроки, середній клас, дрібні промисловці теж не мали українського національного сантименту. За таких умов українство не могло скористатися такою поширеною в Чехії формулою підтримки національного товаровиробника, як «свій до свого по своє», за допомогою якої чехи витіснили зі свого ринку німецьку буржуазію. У підросійській Україні відбувався зворотний процес – масове зросійщення українських за походженням дрібної буржуазії, купецтва й інтелігенції. Саме цим можна пояснити малий вплив українських гасел на міське населення української столиці. Остання в добу визвольних змагань радо підтримувала А. Денікіна, але з підозрою й неприхильно ставилася до Центральної Ради та Директорії С. Петлюри. На відміну від сусідніх народів Східної Європи, українці на 1917 р. не встигли «відвоювати» в росіян місто, а тому і програли в революції.

Протягом усього XIX і початку XX ст. село й місто в Україні нагадували дві несполучні між собою судини, які жили в різних культурно-суспільних традиціях. Міське населення перебувало під ментальним впливом російських столиць, село існувало в стихійній українській народній традиції, яку не захопила хвиля капіталістичного розвитку та нових духовних течій доби. Село й місто перебували в не завжди відчутній назовні ворожості, яка вихлюпнулася анархістським повстанським рухом у 1918–1920-х рр. Обидві ці сили виявилися неготовими підтримати українську державність, бо працювали не на сполучення, а на розрив. Особливості сприйняття міськими мешканцями українських постулатів бачимо на прикладах художньої творчості М. Булгакова та К. Паустовського – типових представників дореволюційної київської інтелігенції.

Характерним показником слабкості українських симпатій в місті може слугувати історія з установленням у Києві пам'ятника Т. Шевченкові до сторіччя з дня його народження. Проти його встановлення виступили майже всі найбільші домовласники Києва. На петиції проти такого вшанування пам'яті «сепаратиста» підписалося більше тисячі власників київських садиб, які контролювали майже весь міський бюджет. Не стільки Петербург, скільки Київ став на заваді здійснення цього проекту. Причому серед підписантів ледь чи не половину становили етнічні українці.

*Позірна незворотність перемоги українського проекту. Українська ідея як результат кабінетної праці інтелектуалів другої половини XIX ст.
Археографія як політична наука*

Коли ми говоримо про незворотне прагнення українського етносу до свого відродження і здобуття окремішності, у більшості людей складається враження, що таке відродження відбувалося автоматично, внаслідок незворотності самого історичного процесу. Насправді ж усе відбувалося не так однозначно переможно, як це сьогодні, з висоти часу, нам видається.

Через причетність до будівництва імперії спокусливішим був російський проект, і він мав усі шанси на перемогу в Україні. Не треба йти проти влади і проти совісті, весь попередній етап місцевої суспільної думки староукраїнського зразка не суперечив участі українців у розбудові Російської імперії. Тому не лише в Наддніпрянській Україні, а й у Галичині до початку XX ст. москвофіли становили більшість.

Українська ідея – продукт модерного суспільства, і визріла вона лише в добу «Старої Громади». Спочатку цей конструкт був вироблений під час кабінетних дискусій між В. Антоновичем та О. Кониським – лідерами київських українофілів – та О. Барвінським як провідником галицьких народовців. Потім через літературу і пресу він почав поширюватися на все українське суспільство, але опанувати встиг лише західних українців завдяки сприятливим конституційним обставинам Австро-Угорщини

й існуванню традиційного культурно-віросповідного антагонізму між поляками й українцями на терені Галичини.

Шукання підтверджень своєї правоти відбувалося засобами історичної науки. Головне завдання інтелектуалів – простежити якомога довшу тяглість існування власного національного історичного процесу. У добу позитивізму неперевершеним аргументом стають оприлюднені історичні джерела. Заснування 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, волинському та подільському генерал-губернаторові, або, як її скорочено називали, Археографічної комісії при університеті Св. Володимира, було початком відвоювання в сусідів українського історичного простору. Вектор наукового інтересу був спрямований на Захід, у бік поляків. І це зрозуміло: існував збіг інтересів царської влади й українофілів, які майже до кінця XIX ст. стояли на чолі київської Археографічної комісії (спочатку М. Іванишев – декан юридичного факультету Київського університету, згодом В. Антонович – професор історії того ж університету).

Із середини XIX ст. на зміну етнографії та фольклористиці як політична наука приходить археографія – спеціальна історична дисципліна, яка займалася публікацією збірників документів. Головний редактор комісії М. Іванишев напередодні польського повстання 1863 р. змушений був ходити на виклади до Київського університету з револьвером у кишені, бо саме його польське студентство цього університету вважало призвідцем утрати поляками свого історичного права на українські землі.

Київські археографи започаткували серію книжкових видань під назвою «Архив Юго-Западной России». За задумом російської влади, це та інші видання Комісії мали засвідчити «исконную рускость» Правобережної України. Замість того українські історики своїми джерельними публікаціями засвідчили споконвічну українськість земель на захід від Дніпра.

Провідною характеристикою, яка засвідчувала національну належність краю, українофіли визнавали пануючий титульний етнос, який ці терени населяє. Оскільки селянство – найбільший соціальний прошарок на землях як Правобережної, так і Лівобережної України, то цей край визнавався українським. Польська

та російська візії докорінно відрізнялися від українського народницького бачення. Польський штадт-пункт на цю проблему виходив з тези про існування польської провідної землевласницької верстви, яка цим краєм керувала до приходу росіян. Останні, вважаючи українців (малоросів) і великоросів одним «руським» народом, виходили з того, що володарями князівської та Московської Русі були Рюриковичі, і виводили логічність приєднання Гетьманщини і «Південно-Західного краю» до Росії.

З обома цими тезами українські інтелектуали вели запеклу дискусію й наукову полеміку аж до революційних подій 1917 р. та, власне, і далі. Головним для них була не стільки перемога – визнання супротивною стороною їхньої правоти, скільки можливість мовною полемікою об'єднати навколо себе прихильників українського бачення історії на теренах Східної Європи. І це завдання було досягнуто.

Боротьба із супротивними історичними міфами задля панування над умами місцевого населення українських історичних міфів і привела до утвердження української національної ідеї. Не випадково носіями цієї ідеї були передусім історики за фахом. Істориками більшою чи меншою мірою були всі провідні ідеологи українського руху: М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, О. Барвінський, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко.

Міфи, руйнівні для українців і будуючі

Суспільні теорії сусідніх народів, які намагалися зберегти Україну в орбіті свого культурного впливу, називаємо деструктивними, оскільки вони гальмували розвиток української національної ідеї. Водночас українці, на противагу імперським російській і польській ідеям, висували свої теорії розвитку суспільства, котрі можна вважати конструктивними, тобто такими, що сприяли визріванню сучасної української нації.

Виходячи з тези українців про те, що народ, а не правителі визначає національну належність, почав відому дискусію «южан» і «северян» російський історик М. Погодін. Він висунув

версію про галицьке походження українського етносу Київщини післямонгольського часу. М. Максимович у своїх «Письмах М. Погодину» аргументовано спростував саму можливість повного переселення давніх українців, росіян по мові, до Заліської Русі. Проте на цьому дискусія не вичерпалася. На філологічному рівні її підхопили визначні фахівці з давньоруської мови – філологи О. Соболевський та О. Шахматов. З українського боку до полеміки долучилися П. Житецький та А. Кримський. Останні філологічними аргументами довели, що в Києві до 1240 р. розмовляли українською. Достатніх контраргументів російські фахівці навести не змогли.

З польського боку великою популярністю користувалася теорія про культурегерство поляків в Україні, навіть про заснування ними Запорозької Січі. З Т. Корзоном і Т. Падалицею (З. Фішем) вів полеміку В. Антонович. Він показав більшою мірою негативи культурного панування Польщі на українських землях, стверджував існування власної української культурної традиції.

Одним з важливих ідеологічних завдань українців було спростувати твердження про споконвічність польського шляхетського землеволодіння в Україні. Робилося це через окрему серію «АЮЗР», де друкувалися документи про православну українську шляхту та її ополчення в XVI–XVII ст. Власне, українські історики показали, що ті, кого поляки називають польською земельною аристократією, становили національну українську провідну верству, яка через нівеляційний тиск з метрополії та належність до польської політичної нації втрачала зв'язок із землею й переходила до табору супротивної нації. Характерно, що у XIX ст. найзавзятіші поборники польщизни серед аристократії походили з українських князівських родин Ходкевичів, Вишневецьких, Сопіг (Сапіг), Корецьких, Чорторийських та ін. Відкриттю цілого шару українського шляхетського життя кінця XVI – початку XVII ст. слугували праці визначного історика-архівіста Ореста Левицького – дослідника Волинської землі, одного з найактивніших авторів «Киевской старины».

Із заснуванням «Киевской старины» в 1880-ті рр. концептуальне обличчя видання визначав В. Антонович. Перший номер

журналу відкривався його історіософською статтею «Київ, його доля і значення з XIV по XVI ст.». Цією статтею і працею «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгердта» Володимир Боніфатійович намагався об'єднати першу й другу фази української історії в наскрізний лінійний виклад через литовсько-польський період. І якщо теоретично вивести Литовську Україну-Русь із князівської Русі-України було не складно: цієї проблеми в подібному руслі торкалися й історики російської школи Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський та ін. (уклад життя XIV ст. принципово не мінявся, просто литовська князівська династія в Україні замінила Рюриковичів), то пояснити, де шукати генетичне коріння козацтва було складніше. Польська історіографія вбачала в козацтві польську шляхетську традицію ухорництва. Українцям же важливо було прив'язати козацтво до князівського часу, демонструючи безперервність історичного процесу на українських землях від IX до XVII ст.

Міфи Полтави та Переяслава – дві найбільш деструктивні для українців легенди

До найстійкіших історичних міфів, які й досі суттєво впливають на національну свідомість, належать міфи про Полтавську перемогу Петра I в 1709 р. та добровільне возз'єднання українців із росіянами під час Переяславської ради 1654 р. Ці дві легенди мали найбільш деморалізуючий вплив на ментальність широкого загалу людності. Конструктори імперського міфу виходили з логічної установки: спільна історична пам'ять є основою для формування національної спільноти українців і росіян. А отже, цю спільноту треба моделювати на рівні однакового ставлення до ключових подій минулого.

У позитивістській світобудові минула подія визначала перебіг подій та причинно-наслідкові зв'язки поточного моменту. Тобто, якщо прийняти за істину модель поведінки попередників, то тим самим можна віднайти правильну відповідь на свідомісний виклик теперішнього часу. Якщо в XVII ст. українці «добровільно» обрали для себе Російську державу, то й у XIX та XX ст. це

питання має вирішуватися відповідним чином. Не може бути жодних переглядів усталеної та освяченої віками традиції. Якщо хто й хоче розірвати з російською державністю, так це «зрадлива» українська еліта, яка цей розрив замислює лише з корисливою метою, народ же прагне завжди бути «під монаршою десницею». Цар є об'єктивним посередником між українською провідною верствою та народом, бо місцева еліта не є виразницею народних устремлінь. Тому й Мазепу – уособлення української еліти – офіційна російська пропаганда таврувала як «іуду-зрадника» не лише московського царя, а й українського народу.

Події українського минулого подавалися у вигідному для росіян трактуванні, історичні персонажі одержували повчально-виховне навантаження. Василь Кочубей – чесний українець, викривач підступних планів І. Мазепи, тоді як сам геній став утіленням злодійства й невдячності. Дарма, що насправді В. Кочубей належав до протатарської партії козацької старшини й у перспективі міг стати таким же «зрадником», як той самий І. Мазепа. До 100-річчя петровської перемоги російська пропаганда перетворила місто української поразки Полтаву на символ слави російської зброї, навколо пам'ятника Полтавській битві був розташований новий губернський центр Малоросії, а до 200-річчя цих подій було засновано музей на полі самої битви.

Ім'ям І. Мазепи російська влада назвала весь український суспільний рух, без огляду на його національний радикалізм. «Мазепинцями-сепаратистами» називали всіх українських діячів у документах жандармських відділень та охоранки. Десятком років пізніше воєнків та діячів унерівської армії також називали не українцями, а петлюрівцями.

Для поборення українофільських тенденцій, поширюваних у суспільстві київською «Старою Громадою», на світ Божий був витягнутий міф «Переяславського возз'єднання». Тоді ж серед київських централістів, очолюваних М. Юзефовичем, визрів план спорудження монумента Б. Хмельницькому. Написи на ньому мали стверджувати імперську доктрину: «Водем под царя восточного, православного» та «единая и неделимая Россия». Б. Хмельницький проголошувався єдиним «правильним» українським

гетьманом. Дарма, що насправді він був «самостійником», куди більшим за І. Мазепу.

Українці опиралися такій обробці мізків як могли. І це, а не лише відсутність коштів, було однією з причин майже вісімнадцятирічного зволікання зі встановленням цього монумента на Софійському майдані. Проте коли стерли з граніту згадані гасла, то змінилося й ідеологічне навантаження цього пам'ятника. І сьогодні сучасники сприймають його лише як данину вдячності одному з найвидатніших постатей української історії.

Початок ХХ ст. позначився таким цікавим явищем, як «війна монументів». Для просування української перспективи громадські діячі запропонували вшанувати героїв української історії. Проте до революції 1917 р. встигли встановити лише монумент І. Котляревському – своєрідну альтернативу орлу на центральній площі Полтави. Влада трактувала І. Котляревського як талановитого «малоросійського письменника», українська спільнота – як зачинателя української літератури. 1899 рік був використаний для насаджування культу О. Пушкіна як всеросійського класика. І в цей рік по всіх найбільших містах України з'явилися скромні стандартні бюстики поета, який мав бути визнаним спільним класиком для українців і росіян. Саме це нав'язування цінностей великодержавної культури у добу Першої революції спричинило спробу висадити в повітря такий пам'ятник у Харкові, яку здійснили М. Міхновський і М. Шаповал.

1909 рік приніс новий 100-річний ювілей, на цей раз Миколи Гоголя, та нову українсько-російську полеміку: чий це, власне кажучи, письменник – лише російський, російсько-український, чи ментально-український і лише російськомовний митець. Поява Гоголівських вулиць і пам'ятника в Ніжині мала, за планом централістів, продемонструвати втілену в особі Гоголя ідею про поєднання «низької малоросійської» культури та культури великоруської у «високій імперській» спільній для українців і росіян культурі. Цій імперській тезі українці протиставили думку про двоєдушність Гоголя й український дух його творчості, який привернув до українства всю інтелігенцію українофільських часів.

Наближення іншого сторіччя – від дня народження Т. Шевченка – покликала до життя ідею встановити йому пам'ятник у Києві. Але за п'ять років домогтися встановлення монумента ані в Києві, ані в інших містах Наддніпрянської України так і не вдалося. І саме тому, що влада в такому пам'ятникові вбачала торжество ідей «мазепинців», які вшановували не просто поета, а символ українського сепаратизму.

Українські діячі вели ідейну полеміку з пропагандистами деструктивних міфів. Приміром, як контрпропаганду вони просуvalи думку про святкування ювілею шведсько-українського союзу 1708 р. та 250-річчя Гадяцької угоди 1658 р. Цій проблемі були присвячені й дві знакові статті М. Грушевського: «Шведсько-український союз 1708 р.» та «На українські теми. “Богданівство” та “мазепинство”». Союзом І. Мазепи та Карла XII був присвячений цілий том «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка».

Міф про Люблінську унію 1569 р. як рівноправної федерації Речі Посполитої

Аналогічним міфом, який використовувався поляками проти українців для мобілізації нової політичної польської спільноти була легенда про Люблінську унію 1569 р., котра в добу раннього модерного часу утворила надетнічну спільноту – шляхту Речі Посполитої. Ідеологами цієї спільноти стверджувалося існування національної рівноправності в недавньому минулому, а значить, можливості такої рівноправності в нинішній час.

Цей міф був дуже поширеним у середині XIX ст. як у середовищі етнічного польського панства, так і, особливо, серед полонізованої колись української шляхти, з якої вийшли діячі, котрі стояли біля джерел польсько-української угоди середини 1880-х рр., відомої під назвою «Нова ера». Родини Сапег, Дідушицьких і Федоровичів завдяки Люблінському міфowi мали «українофільський сантимент», пропагували і сприяли зростанню народовської партії в Галичині.

Поряд з певними позитивами цей міф мав і значно більші негативні наслідки, оскільки був теоретичним виправданням

дезертирства української інтелігенції до польського табору. Мав він і своє «пам'ятникове» вираження. До 300-річчя Люблінської унії у Львові на Високому замку було насипано високий курган – копец, що звеличував унію чотирьох народів у 1569 р. Поляки, так само, як і росіяни, використовували столітній ювілей з дня народження А. Міцкевича для пропаганди ідеї спільної літературної художньої класики для поляків, українців, білорусів і литовців.

Громадська теорія та українське народництво. Українська відповідь на виклики доби

Народництво – традиційна українська державницька історіографія – представлялося як прояв за давньої хвороби бездержавності. Історик Омелян Пріцак взагалі писав про нього як про патологічне явище української суспільної думки. Чи так це насправді?

На наш погляд, для адекватної відповіді ідейним опонентам із супротивних таборів державницьких російської та польської історіографій народницький підхід був просто необхідним. Українські інтелектуали не могли покладатися на майновиті верстви населення, оскільки ті на момент постання українського питання обирали неукраїнський суспільний табір. Як не парадоксально звучить, народницька ідеологія як відповідь полякам і росіянам була державницькою за своєю суттю.

Державницька думка сусідніх народів спиралася на елітаристське пояснення історії, а тому розглядала минуле під кутом зору панівної верстви. Українці М. Костомаров і В. Антонович стверджували, що керівна верства в Україні споконвіку була неукраїнською. У князівську добу на горі ієрархічної драбини перебували варяги, у литовсько-польську добу власницька верства походила від неукраїнців – князів династії Рюриковичів та Ольгердовичів. На чому ж тримався суспільний механізм Старої Русі-України? На громадах сіл і міст, які жили відособлено від центральної феодальної влади, – відповідав В. Антонович. Влада приходила і йшла, а громади залишалися, стаючи носіями української традиції. Коли в результаті монгольської навали

центральна владанадого втратила свій вплив на громадське життя, а татарська загроза постійно нависала над південними кордонами України, з'явився новий охоронець інтересів українського люду – козацтво, яке виокремилася з громади. Остання, у свою чергу, успішно пережила й лихоліття князівських міжусобиць, і монгольську навалу.

Народницька візія історичного процесу ґрунтувалася на українському месіанському міфіві про одвічну демократичність українців, їхню повагу до індивідуальної свободи члена громади й одвічне свободолобство. Це також було протиставленням до міфів сусідів про шляхетський аристократизм поляків та монархічний автократизм росіян. Ці погляди сформулював для загалу В. Антонович у прецікавій статті в журналі «Правда» за 1888 р. «Три національні типи народні». У ній київський професор описав психоісторичний тип ментальності українців, росіян і поляків.

Цікаво, що в комуністичну добу ця стаття якраз і стала для В. Антоновича обвинувальним актом у «махровому українському буржуазному націоналізмі», хоч, як вважала його дружина К. Мельник-Антонович, насправді він статті не писав. На приватних українознавчих курсах професор читав лекції з антропології, які студенти записали, а О. Кониський відредагував, після чого їх у вигляді статті було відправлено до Львова на публікацію. Оскільки ця студія за жанром була записана на папір як усна оповідь, автор не мав можливості нюансувати виклад і врівноважено показати всі складнощі такої проблеми, як національна ментальність. Коли популяризуєш думку, вона нерідко виходить занадто схематичною.

Нарешті, важливо спростувати ще один стереотип української державницької школи в історіографії. Ідеться про нібито бездержавницьку суть істориків-народників. Українське народництво не було антидержавним. Власне, можна говорити про два типи народницької ідеології в середовищі українських інтелектуалів: 1) ті, хто бачив перспективи в подальшому розвої України, та 2) ті, хто на українське дивився як на архівне минуле, що вже остаточно віджило й не має перспектив у майбутньому. Перший

напряв дав початок державницькій школі в українській історіографії та політичній думці. Її засновником був В. Антонович, а продовжувачем справи – М. Грушевський. Ще більш державницьким було галицьке народовство. Воно спиралося на історичну традицію позитивного сприйняття галицької князівської провідної верстви в часи Галицько-Волинської держави та поважне ставлення до заможної верстви, завдяки наявності добре розвиненого й розгалуженого греко-католицького духовенства як самостійної верстви, що продукувала галицьку інтелігенцію.

Під жорстким державним контролем українська підросійська інтелігенція не могла одразу винести на порядок денний ідею самостійності через її одномоментну заборону владою. Царатом і суспільною думкою Росії самостійництво українців сприймалося як державний злочин. Тому українська політична думка, починаючи від кирило-мефодіївців, висувала ідею федеративного устрою та всеслов'янської федерації.

Підручник як головний засіб будівництва держави

Свого часу Бісмарк відзначав, що для побудови держави найважливіше значення мають не сила зброї та військо, а шкільний учитель. «Залізний канцлер» мав на увазі об'єднання імперії німецьких вільних міст і князівств із Пруссією на основі спільного сприйняття минулого. Зробити це давала змогу висока загальнонімецька культура, яка була спільною і для мекленбуржця, і для пруссака, і для гессенця, і для баварця. Не було перешкодою й те, що деякі з німецьких регіонів (на відміну від України) мали майже тисячолітню державну історію. Німці спочатку створили культуру, згодом – свою велику Німеччину. Німецька імперська політика ставила перед собою й надзавдання: за слушної нагоди долучити до Великонімеччини не зовсім німецькі, германські та германізовані народи: австрійців, голландців, данців, понімечених поляків-сілезців, остзейських німців у Прибалтиці та ін.

Етніцизм німцям не шкодив, а ось культурно-політичний пангерманізм 20–30-х рр. ХХ ст. приніс Німеччині суцільні втрати. Після Другої світової війни вона втратила вже майже питомі, онімечені землі Східної Пруссії, Східної Померанії, Сілезії, Судет.

Визискувана нація завжди намагалася вибудувати власний культурний простір через національну історіографію. Молоді національні історіографії вступають у бій зі старими історіографіями державних (імперських) націй. Існує пряма залежність між розвитком історичної науки та рівнем економічного й культурного життя нації. Центральноевропейські народи (чехи, поляки, угорці, румуни), порівняно з українцями, мають потужніші й розгалуженіші історіографічні школи, величезну за кількістю літературну продукцію з історії. Друга залежність – це тяглість державної традиції та рівень національної свідомості. Чим

міцнішими є зв'язки з минулим, його засвоєння суспільством, тим вищі рівень усвідомленої відпорності народу та його громадянська активність. Ще одна аксіома – державні інституції, представники політичних партій у розвинених країнах тримають руку на пульсі власної історичної науки, оскільки розуміють: рівень мобілізації суспільства напряму залежить від поширення серед загалу постулатів національної історіографії. А для цього, власне, і слугує початкова й середня історична освіта.

Якби не існувало польської історіографії XIX – початку XX ст., годі було б говорити про відновлення польської державності в 1918 р. Польські історики виправляли помилки політиків, часто ставали біля керма політичних партій.

В Україні ситуація була куди гіршою. Польща, Чехія, Угорщина мали панівні верстви населення: землевласників і підприємців, в українців же цей прошарок був майже цілковито денаціоналізований. Тому значення істориків у розвитку нашої нації було набагато вагомим: вони не лише писали, а й творили історію. Не завжди це було вдало, але вимріяла націю в Україні не земельна аристократія, а українська інтелігенція. У її середовищі з'явилися перші свідомі націоналі, які потім, від часів Кирило-Мефодіївського братства, почали поширювати національну ідеологію серед народу. Відбувалося це через упровадження у свідомість широкого загалу культу Т. Шевченка, оскільки до школи наддніпрянські українофіли другої половини XIX ст. доступу не мали. Навіть у початкову школу шлях їм був заказаний. До 1917 р. підросійські українці не мали власного шкільного підручника і школи. Результат – поразка у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. До речі, жодна країна в Європі, котра не мала власної школи, не перемогла у визвольній боротьбі після розпаду імперій. Підавстрійські українці в межах конституційної монархії Габсбургів таку школу мали, і не лише початкову, а й середню. Українські гімназії існували майже в кожному великому місті Галичини. У результаті Галичина після Першої світової війни найближче підійшла до побудови Української держави. Від кінця XIX ст. Західна Україна завжди була локомотивом національного розвитку України. І не в останню чергу тому, що

в 1920–1930-ті рр. зберегла свою школу й історичну освіту. Галицька молодь училася за підручниками І. Крип'якевича.

У радянські часи українські підручники укладалися цілковито у фарватері російської радянської концепції, їхнє завдання полягало у вихованні імперської радянської людини – патріота великої держави 1/6 суходолу планети, на якій панує російська ідея. І лише після 1991 р. українці спромоглися створити власний комплекс підручників з усесвітньої та національної історії, що, попри всі неунікненні недоліки, зумовлені тривалим періодом духовного колоніалізму, стало безперечним здобутком нашої культури за роки незалежності. Свідченням правильності освітнього курсу є події Помаранчевої революції 2004 р. Духовне розкріпачення молоді, її державно-національний патріотизм виховані не в останню чергу сучасними українськими підручниками.

Дві концепції чи вимога домінування російськоцентризму?

У 90-ті рр. XX ст. з українськими підручниками воювали лише маргінали-комуністи. Після приходу до влади Партії регіонів ситуація кардинально змінилася. Регіонали зрозуміли необхідність ведення боротьби за настрої електорату, котрий з кожним роком неухильно поповнює лави симпатиків національно-державного спектра політичних партій.

Партія регіонів виконує в Україні функцію масової російської партії, а тому, як провідник російського державного інтересу, має в особі північного сусіда вірного та впливового союзника. Росія, як у свій час і Німеччина зі своїм пангерманізмом середини XIX ст., іде хибним шляхом – будь-що утримати в орбіті свого домінування максимальну кількість неросійських територій. За царя на цю мету працювало слов'янофільство, згодом – євразійство та його жорсткий варіант – панросійство. Зрештою, російське політичне керівництво можна зрозуміти. Великодержавні амбіції більшою або меншою мірою мають усі значні держави світу – колишні метрополії: Велика Британія, Франція, Іспанія, Німеччина, США. Незрозумілим лишається лише одне:

чому російськими інтересами в Україні переймається нібито українська політична сила?

Розмови про існування немовбито двох відмінних концепцій історії України в школі насправді не відповідають дійсності: немає двох концепцій, існує національна концепція історії, що ґрунтується на українській науковій схемі історичного процесу, виробленій традицією історіописання від Іпатського літопису, через монастирські й козацькі літописи, «Історію Русів», М. Максимовича, В. Антоновича, М. Грушевського до сучасної наукової школи. Та паралельно функціонує російська національна концепція історії на просторах Східної Європи, зокрема й України, що фактично не визнає або визнає лише частково існування українського тисячолітнього історичного процесу, окремого від російського. Ця концепція виводить свою традицію від Лаврентіївського літопису, через кипріянівську теорію «Москви – третього Риму», московські царські літописи, М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, М. Покровського, Б. Грекова та М. Нечкіну до сучасних російських істориків. Отже, ідеться про вибір не між двома українськими, а між українською та російською концепціями викладання історії в Україні.

Власне, критики сучасних підручників і виступають за викладання історії в школах за модифікованою й «підфарбованою», російською концепцією. Але оскільки відкрито про це сказати вони не хочуть, то вдаються до сумнівної ваги лицемірних евфемізмів, як-от: обстоювання переваг загальносвітових цінностей над вузьконаціональними; інтересів людини над інтересами держави; боротьби із ксенофобією, антисемітизмом і російськофобією; відстоювання історії народів, що населяють Україну перед історією лише української нації. Усі ці твердження цілковито неправдиві. Спробуймо розглянути їх, наскільки це дає змогу зробити формат видання.

Основні закиди прихильників панування російської схеми історичного процесу в Україні

Усі претензії критиків можна звести до п'яти груп питань. Розгляньмо їх по черзі:

1. Підручники сучасної школи є не національними, а націоналістичними. У них заведена жорстка ідеологічна схема, яка, як і в радянські часи, на перше місце ставить наперед задану схему, а не реальні історичні події.

Це звинувачення абсолютно голослівне й бездоказове. Жодний критик не наводить конкретних прикладів «націоналізму», а стверджує це голослівно. І це зрозуміло, оскільки в наших підручниках немає жодного націоналізму, не кажучи вже про фашизм і расизм (до такого договорився В. Колесниченко в газеті «Сегодня»). Ніде немає твердження або натяку, що українська нація є найкращою за антропологічними, культурними, політичними чи якимись іншими ознаками. Критики так званого націоналізму українських підручників продовжують радянську практику контрпропаганди, коли «українським буржуазним націоналізмом» кваліфікувалося вже саме визнання існування окремішнього українського історичного процесу. Сучасним нащадкам П. Валуга стояти на таких позиціях відверто вже не личить, суспільна думка не дозволяє критику з позицій сторічної давнини. Національне сьогодні є нібито цілком дозволеним і легальним, але якщо назвати національне націоналістичним, то виникає зовсім інший підтекст.

Риторичне запитання: а чи бувають підручники без ідеології? Хочемо ми того, чи ні, але історія як предмет виконує не лише освітньо-наукову, а й виховну функцію. Та чи достатньо підстав ставити на одну дошку тоталітарну ідеологію більшовиків, що впроваджувалася через уроки історії, і відкриту європоцентричну національно-демократичну концепцію сучасних українських підручників? «Радетелі» за вільну освіту насправді хочуть нав'язати сучасній школі свою ідеологічну систему цінностей, в основі якої лежать державний патерналізм, громадянська пасивність, командно-адміністративна й кланово-олігархічна системи економічного розвитку, панування російської ідеї та культури.

2. Підручники нібито конструюють фальшиві міфи, факти довільно добираються до наперед заданого результату, перекручуються, спотворено трактуються. Ці трактування не відповідають історичній правді.

Про окремі, на думку авторів, невідповідності трактувань і реальної історії говоритимемо нижче, тут же подискутуємо про питання глобального порядку. Що таке міф і чи справді це так жахливо, як про це пишуть наші критики? Історія як текст – це суб'єктивне сприйняття минулого сучасниками під кутом зору панівної ідеології, суспільних ідей та уявлень. Тому теза про так звану об'єктивність в історії є недосяжним ідеалом, завідомо нездійсненним бажанням, від якого відмовилася вся світова історична думка ще із часів присмерку позитивізму О. Конта й Г. Спенсера, тобто щонайменше сто років тому. Говорити про якусь єдину правду минулого є великою наївністю або підступністю. Правдою історії іноді стає відверта неправда щодо спільнот, приречених сильними світу до зникнення.

Ніхто не заперечує цивілізаторської потуги англійців, висот іншої культури. Але під тиском цієї культури ледь не була знищена старіша й не менш знана у світі ірландська культура. То невже ж через пістет до англійської культури ірландці у своїх підручниках не пишуть про різанину, яку вчинив Кромвель, про переслідування колонізаторами Шин-Фейну – аналога нашого ОУН, про масову міграцію до Америки внаслідок голодомору середини XIX ст., де протягом XIX ст. опинився кожний другий ірландець? Чи згадка про ці невеселі сторінки минулого так само є проявом ірландського расизму щодо англійців?

Чому «націоналізмом» є згадка про смертний голод українських селян у 1933 р.? Чому націоналізмом є нагадування про кількасотрічний експансіонізм царату? Чому фашизмом є український некомуністичний рух опору 1941–1945 рр.? Чи, можливо, цього не було в історії, і ми пишемо в підручниках про те, чого ніколи не траплялося? Хто підтасовує факти, автори підручників чи їх лукаві критики, котрі бачать лише одну сторону дійсності: фашистські табори, нищення євреїв і циган, Бабин Яр і Хатинь – і не бачать другого боку історичної правди: семи

мільйонів голодних смертей українських селян, масових розстрілів усіх верств населення у 30-ті роки, послідовного нищення інтелігенції за сталінщини, 10% вивезеного до Сибіру населення Західної України і т. п.? А, між іншим, у наших підручниках пишеться і про те, і про інше. І не побачити цього може лише або сліпий, або дуже упереджений автор.

3. Наші підручники нібито принижують росіян, розпалюють національну ворожнечу, поширюють ксенофобські і навіть антисемітські настрої.

Це черговий міф недобросовісних критиків. Вони так само не наводять фактів, які свідчили б про правдивість цих звинувачень. Бо таких фактів не існує. Ніде, у жодному масовому підручнику, не написано, що український народ є вищим, кращим за російський або інші народи, які живуть в Україні. Так само не можна говорити про тенденційне підтасування фактів. У всіх підручниках підкреслено розмежування народного російського інтересу та державної російської політики, завдяки чому кожен росіянин привчається до думки, що не несе жодної моральної відповідальності за агресивну зовнішню політику Росії. Усі позитиви спільного минулого також не приховуються: із приєднанням України до Росії, хоч вона і втрачала риси самостійності, відпала небезпека агресії кочовиків на південних кордонах України. Підручники не заперечують, що через Росію Україна долучалася до здобутків світової культури у XIX ст. (освіти, університетів, науки), хоча вона і втратила власну систему освіти наприкінці XVIII ст., коли була закрита Києво-Могилянська академія.

Національне питання в підручниках розглядається відповідно до світових норм освіти, під кутом зору існування в Україні української політичної нації. Отже, етнічний росіянин в Україні є водночас політичним українцем, тож про будь-яку образу російської гідності не йдеться. Хіба лише тоді, коли росіянин в Україні відчуває себе політичним росіянином, який підпорядковується російським державним інтересам. Для проросійських політиків українці й досі – «унтерменші», які асоціюються із селом, шароварами й горілкою, але Боже збав назвати це расизмом, бо що «попові можна, то дякові зась».

4. Стверджується, що українські підручники нехтують європейським досвідом, національні цінності ставлять вище за загальносвітові, а інтереси держави – вище за інтереси людини.

Насправді наші підручники намагаються наслідувати європейський досвід, хоча, звісно, цілковитого знака рівності між українським підходом і підходом, наприклад, німецьких, польських або французьких підручників поставити не можна. І це річ виправдана, адже Україна і традиційні «історичні» нації розв'язують відмінні суспільні завдання. Цим націям не загрожують втрата незалежності й асиміляція, вони не знають, що таке національний нігілізм, укорінена меншовартість, амбівалентна свідомість, за якої, образно кажучи, тіло людини перебуває в Україні, а душею та розумом вона живе в околицях Москви. Але й казати, що космополітизм є головною цінністю європейських підручників, що європейці нехтують національною схемою історії, абсолютно не виправдано. В інтегрованих підручниках Німеччини й Польщі на національну історію відводиться понад 60% місця, а події світової історії висвітлюються під кутом зору їхнього державно-національного інтересу. Особа розглядається як частина колективу, і не існує жодного протиріччя між висвітленням історії суспільства та індивіда. Звичайно, підручники наших західних сусідів більш олюднені та антропоцентричні. Але це говорить не про принципову суперечність європейських та українських підручників, а показує шлях удосконалення для останніх. При тому, що в Німеччині кожна земля має свій підручник, нікому не спадає на думку викладати моменти загальнонімецької історії під кутом зору, скажімо, баварського сепаратизму. Хоч деякі землі й мають на це більше підстав, ніж, приміром, Донбас, оскільки пережили багатовікову окремішню історію на рівні етносу та його культури.

5. Українська історія в підручниках, кажуть критики, – це лише історія українського народу, в них нічого немає про історію росіян, поляків, угорців та інших народів України. Наголос у змістовному наповненні підручників зроблено на історії українського державотворення й національно-визвольного руху.

І це твердження є цілковито недоброчесним. Основний підручник з історії, навіть із суто технічних причин, не може

містити спеціального курсу з історії всіх меншин, які компактно проживають в Україні. Для цього існує факультативний курс краєзнавства. До речі, окремі регіональні підручники краєзнавчого спрямування існують у багатьох регіонах України. Але основний шкільний курс мусить з однакових позицій висвітлювати історію як Київщини, так і Луганщини. Неприпустимо, щоб Центр України навчався за українськоцентричними книжками, а Південь і Схід – за проросійськими підручниками. Це неможливо навіть як припущення. Наслідок такого підходу – розкол України. Чи не цього бажають наші критики? Не можна по-різному, залежно від регіону, оцінювати Українську революцію 1917–1921 рр. або діяльність ОУН–УПА. Ключовою проблемою історії в школі будь-якої держави є визначення місця своєї політичної нації у світовій історії. Без держави не може бути ані економічного, ані культурного її поступу.

Що вимагає корекції в наших підручниках?

Будучи дуже далекими від думки про ідеальність наших підручників, зазначимо, що їх варто багато й докладно доопрацювати. За умов збереження концептуальної спрямованості історичної освіти, на наш погляд, варто звернути увагу на такі моменти в підручниках, які вимагають доповнення і корекції:

1. Історія України не повинна обмежуватися лише територією України. Тривалі українські впливи відчували й російські столиці, у них піднімався український рух (освітній вплив XVII–XVIII ст., петербурзький журнал «Основа» 1861–1862 рр., московська та петербурзька українські громади XIX ст.), а також краківська, варшавська та віденська українська громади.

2. Українська історія – це не лише історія українських мас. Треба засвоювати, як своє, життя й діяльність у XIV–XX ст. численної руської шляхти на Волині, Поділлі, Київщині та в Галичині.

3. На більшу увагу заслуговує інтелектуальне життя України, яке варто розглядати в контексті головних світових течій сучасної думки XIX – першої половини XX ст.

4. Мало місця приділяється висвітленню історії української політичної еміграції 1920–1980-х рр. у Європі та Північній Америці.

5. У підручниках майже не згадуються українські етнічні землі за межами теперішньої державної території (Зелений, Сірий, Малиновий клини в Росії, Бразилія, Канада, США і т. п.).

6. Недостатньо висвітлюється повсякденна історія, історія побуту.

7. Під кутом зору національної схеми історії варто було б подати й історію життя в Україні неукраїнських етносів. Неупереджене висвітлення цієї проблеми покаже, що теза про уявний антагонізм українців і росіян є абсолютно надуманою.

У наші дні часто цитують прислів'я: «Не хочеш годувати власну армію – годуватимеш чужу». Перефразовуючи цей вислів, скажемо: «Хочеш забуття українського імені, учи своїх дітей за чужими підручниками».

Від глухого кута етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого»

Коли в 1997 р. в Києві проводили першу міжнародну конференцію за участю брауншвейзького інституту Георга Еккерта, фахівці з провідних західноєвропейських країн готували свої виступи, виходячи з апріорного посилу: «Національна історіографія виховує націоналізм, а отже ксенофобію, антисемітизм і крайні їхні прояви – расизм і фашизм». Такі побоювання викликала паралель з історією створення шкільних підручників Німеччини міжвоєнного часу. Між тим порівняння реваншистських настроїв тодішньої Німеччини і слаборозвинених національних рефлексів сучасної України виглядають зовсім недоречними. Україна на початку своєї незалежності лише розпочинала пошук себе та нерозвинених власних національних пріоритетів, притлумлених тривалою епохою колоніальної залежності.

На початок 1990-х рр. нестиковка в історичному часі викликала обопільне незрозуміння стратегій поступу в духовній сфері між країнами ЄС і Україною. Перші будували спільний дім для всіх європейських націй, а друга, задекларувавши слідування європейським стандартам шкільної освіти, продовжувала трактувати своє минуле в категоріях суспільних реалій початку XX ст. Європейцям було незрозуміле превалювання національного пріоритету над наднаціональним пріоритетом європейських цінностей з їхнім позиціюванням прав людини над правами держави. З українського боку такий пріоритет виглядав логічним. Те, що європейські країни успішно проминули наприкінці XIX – на початку XX ст., Україна мала заново проходити на початку 1990-х рр.

Останню тезу можна заперечити: «Чи варто було проходити цей попередній етап? І чи не простіше було б одразу йти шляхом європейських країн?» Але це було б важко зробити в країні, де панували пострадянські ментальнісні орієнтири, а духовне життя

перебувало у цілковитому полоні російсько-імперських культурних цінностей. У 1991 р. Українська держава постала на терені домінування російських цивілізаційних цінностей, а тому шкільна дидактика змушена була виконувати функцію виховання патріотичних почуттів молодого покоління, що досягалося за допомогою наголошення етнонаціональних чеснот. Але попри таке уявне педалювання етноцентризму, істотних зрушень настроїв школярів у бік превалювання національних цінностей не відбулося.

Опитування, проведені у 2008 р. під час семінарських засідань, організованих Радою Європи, дають такі результати¹. З кількох сотень учнів-одинадцятикласників – ровесників Незалежності – на запитання: «Які почуття об'єднують людей в Україні?» більшість на перше місце поставили неідеологічну тезу – «прагнення спільно будувати краще майбутнє», на друге – «рівні права громадян України», що свідчить якраз про відсутність серед школярів етноцентричних забобонів. Лише один атрибут етнонаціонального виховання потрапив у першу трійку – «єдина державна мова». Цікаво, що суто національні цінності посіли в першій десятці лише три місця: «патріотичні почування» – четверте, «належність до українського громадянства» (зрештою, за домінування політичної нації і ця складова є полікультурною) – шосте, «відчуття належності до однієї спільноти» – восьме.

Далеко не націоналістичними є й уподобання школярів стосовно історичних персоналій. На запитання: «Яким ім'ям чи подією Ви б назвали вулицю у своєму місті» більшість (47 осіб) відповіли: «вулиця Миру», удвічі менше (26 осіб) вибрали ім'я видатного кінорежисера радянської доби О. Довженка та київського князя XI ст. Ярослава Мудрого, 20 опитаних назвали вулицю Європейську. Цікаво, що вулицю «Героїв УПА» хотіло б бачити у своєму місті лише 9 осіб. Це лише удвічі більше, ніж тих, хто хотів би бачити на табличках своїх будинків імена В. Леніна, Ф. Рузвельта та М. Тетчер. Навіть такий велет української культури і громадсько-політичної думки, як І. Франко, набрав однакову

¹ Опитування проводилося педагогами, об'єднаними в асоціацію «Нова доба», штаб-квартира якої розташована у Львові. Вибірка не мала соціологічної коректності, і результати опитування не були потім окремо опубліковані.

кількість балів із братами Кличками, які в публічному житті фактично не послуговуються українською мовою.

А який же рівень суспільно-політичної та національної самоідентифікації наших старших школярів? Виявляється, що більшість себе ідентифікує передусім мешканцями міста й села чи району, що майже повторює ситуацію початку ХХ ст., коли на запитання до українського селянина чи простої людини: «Хто Ви є?» одержували відповіді: «тутейші», «місцеві», «селяни», «хохли» тощо. Але тепер уже на другому місці стоїть позиція «громадяни України», що в українському випадку означає консенсус між українською та російськокультурною спільнотами, причому остання свідомо почала обирати свою належність до Української держави та української нації. Ідентифікацію себе як представників нації респонденти ставлять лише на третє місце. На жаль, належність до СНД випереджає ідентифікацію себе з європейцями. Проте загалом ці тенденції можна вважати позитивними, а кількісні показники схиляють нас до поміркованого оптимізму.

Ідеологічні настанови українських підручників колись і тепер

Перші українські підручники² з історії мали відповісти на виклик свого часу. Ключовим питанням тоді було: чи сприймати

² Перше покоління українських підручників з історії надійшло до середніх шкіл у 1994–1996 роках. Видавництво «Генеза» було провідним у царині створення й видання підручників з історії України та всесвітньої історії. Сьогодні деякі з перших видань мають уже п'ять-шість доопрацьованих і перероблених перевидань. Серед найвідоміших із них: *Швидько Г.К.* Історія України, XVI–XVIII століття: Підруч. для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 336 с.; *Власов В.С., Данилевська О.М.* Вступ до історії України: Підруч. для 5-го класу загальноосвіт. навч. закл. – Вид. 2-ге, доопр. – К., 2003. – 232 с.; *Власов В.С.* Історія України: Підруч. для 7-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2007. – 240 с.; *Власов В.С.* Історія України: Підруч. для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 304 с.; *Турченко Ф.Г., Мороко В.М.* Історія України. Друга половина XVIII – початок ХХ ст.: Підруч. для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2007. – 352 с.; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України.

розпад СРСР як закономірне явище, чи лише за тимчасову рецесію, за якою неминуче має відбутися нове «збирання русских земель» навколо Москви? Більшості громадян треба було відкинути довго нав'язуваний і добре засвоєний радянський досвід підпорядкування української візії минулого російському політичному інтересові. Дві третини громадян України були переконані у відсутності української візії історичного процесу і в наявності лише «русского пути», яким ішла й має йти українська нація. Міцно засвоєний радянський стереотип свідомості посттоталітарної української людини вимагав побудови іншої парадигми, яка на фактичному рівні демонструвала б, що існує незалежний від російського український історичний шлях. Авторам підручників доводилося діяти в жорсткій парадигмі «свій – чужий», у якій усе, що не вписувалося в канон історичної неминучості незалежності, або не враховувалося, або вважалося радше ворожим, ніж нейтральним. Ті моменти й нюанси історії, які не вписувалися в український шаблон, творцями підручників не враховувалися. І в цьому бачиться не якась зла воля наших дидактів, а «дитяча хвороба» національного росту, якою мали перехворіти й українські автори підручників, і саме суспільство.

За принципом духовного відвоювання свого історичного простору діяли всі освітянські історіографії країн колишнього СРСР. У 1920–1930-х рр. за допомогою підручників з історії свій історичний простір відвойовували Литва, Латвія, Естонія та Фінляндія. Після Другої світової війни подібним шляхом пішла Польща на «відзисканих» від Німеччини західних і північних територіях. Не випадково в пострадянській Росії всі підручники держав Середньої Азії, Південного Кавказу, Прибалтики й України оцінювалися суспільною думкою, політиками і вченими як «антиросійські».

За нашими проблемами стоїть невизнання російською елітою за Україною та іншими державами колишнього Союзу права на існування власного, незалежного від російського, історичного процесу, а отже, неминуче альтернативних російським історичних

героїв минулого та знакових подій. Стереотип царсько-комуністичного сприйняття й досі змушує росіян «від прибиральниці до академіка» жахатися імен І. Мазепи, С. Петлюри або С. Бандери, не сприймати Гадяцької унії між Україною, Польщею й Литвою, ображатися через теперішнє святкування Конотопської битви 1658 р., коли війська гетьмана І. Виговського розгромили російську армію, та відновлення знищеної в 1708 р. Петром І гетьманської столиці Батурина. Звідси – і негативна реакція російських ЗМІ та державно-ідеологічної машини на визвольні змагання УНР, ЗУНР та Української держави 1917–1921 рр. і національно-визвольну боротьбу ОУН–УПА 1930–1950-х рр. на Західній Україні.

Інші культурно-ментальні протистояння на Заході, Півночі та Півдні України не мали такої гостроти. Тому ми лишаємо осторонь обговорення українсько-польського, українсько-угорського, українсько-румунського та інших сусідніх діалогів у сфері підручникотворення.

Чому Україна не могла обійтися без такого різкого розмежування у сфері історичних пріоритетів? Чому в нас був запроваджений окремий від усесвітньої історії курс історії України? Цього не дуже розуміють європейські політики та спеціалісти в царині підручників. Через столітній колоніальний тиск на жителів-українців українські свідомісні орієнтири діяли на мешканців хіба третини України, решта сприймала себе духовними росіянами, які лише в географічному сенсі мешкають в Україні. Україна для останніх – географічне, а не духовно-культурне поняття. Уявлення пересічних громадян залишаються на рівні ХІХ – початку ХХ ст. Українцем визнається лише людина, яка є українцем за походженням.

Ключовим месиджем українських підручників першої генерації було проведення своєрідного духовного кордону між Росією та Україною³. Їхнім завданням було розмежування колишнього радянського історичного простору між Україною та Росією, а із цим були пов'язані неминучі ідеологізація, політизація, нетерпимість та схематизація історичного процесу.

³ Докладна оцінка підручників першого покоління була здійснена українськими і європейськими фахівцями з підручникотворення у кн.: Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. – К., 2000.

Якщо в перші роки незалежності для України важливо було промаркувати не лише суходільні й водні кордони держави, а й визначити, принаймні пунктирно, межі своїх ментальних кордонів з Росією, то в підручниках другого покоління маємо розв'язувати вже інші завдання⁴. І річ не в тому, що перше завдання може вважатися виконаним, навпаки, для його успішної реалізації та для досягнення задекларованої на рівні найвищого керівництва України мети – крокування до спільного європейського дому – нам необхідно тепер шукати точки дотику, відкритості, бачити спільні як з Європою, так і з Росією моменти історичного розвитку, а отже, долати вузькоетнічні кордони свідомості. Україна так само, як будь-яка інша європейська країна, не закінчується кордонами держави. Вона існує у світі, а світ має бути присутнім у кожній події або явищі, що відбувалися в Україні протягом усієї її історії.

Приміром, середньовічний Львів постав після 1349 р., як перенесення німцями в Україну німецького способу життя. Отже, для пізнання того, що ми тепер називаємо «український середньовічний Львів» (а у своїх часових реаліях це був німецько-польсько-середземноморсько-єврейсько-руський (український) Львів), нам необхідно пізнати життя Центральної Європи, функціонування німецьких міст у ній. Або інший приклад: українці будували духовні підвалини російського імперського життя у XVIII ст., вони становили ледь чи не 100% студентів Московської слов'яно-греко-латинської академії. Чи можемо ми цього не враховувати, говорячи про наявність серед українців XIX ст. та й наших днів сильних проявів російської імперської ментальності?

⁴ До другого покоління підручників можна віднести передусім підручники із всесвітньої історії: *Полянський П.Б.* Всесвітня історія. 1914–1939: Підруч. для 10-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2004. – 288 с.; *Подальк Н.Г.* Всесвітня історія: Новий час (кінець XV – XVIII ст.): Підруч. для 8-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К., 2008. – 240 с.

Творення нових підручників з української історії та інтегрований курс історії нового покоління можливий лише після кардинальної переробки нинішніх шкільних програм.

Чи суперечить «національне» «космополітичному»?

Великою світоглядною проблемою у виховній сфері для України, як і для всіх інших країн, що вийшли з комуністичних імперій СРСР і Югославії, є побоювання, щоб Європейський Союз не став для наших громадян новим імперським центром, щоб Україна не перетворилася на нову «молодшу сестру» для Німеччини чи Франції. У новій архітектоніці Європи певною мірою присутні такі моменти поблажливо-васальних культурних взаємин між провідними країнами та «малими» державами зі Сходу Європи, що дуже нагадують взаємини Москви зі своїми національними околицями царсько-радянських часів. З другого боку, власні націонал-радикали пропонують протилежний контекст – тактику боротьби «мононаціональної осадженої фортеці» зі своїми одвічними ворогами-сусідами, якими у випадку України є всі її країни-сусіди, за винятком лише Білорусі.

Але насправді існує альтернатива надмірній «космополітизації» і «націоналізації» української історії в школі. Можна бачити все розмаїття держав і націй, не втрачаючи водночас власного національного «Я»⁵. А відтак і національне може бути космополітичним: якщо українську історію розглядати в контексті глобальної східноєвропейської історії, протиріччя зникатимуть самі по собі. Залишаючись на позиції національної схеми української історії, ми оцінюватимемо власний історичний процес у постійному контакті й переплетенні із загальносвітовими тенденціями в цьому регіоні Європи. Ми розглядатимемо не як якийсь особливий український шлях, а як складову всеєвропейського історичного процесу на Сході Європи, за якого відбувалося взаємопроникнення, спільне збагачення, взаємовплив культур.

Більше того, завдяки регіональному розширенню обріїв української історії ми створюємо привабливіший образ її історії для наших громадян Півдня і Сходу України, які перебувають

⁵ Докладніше про цю думку див.: *Гирич І.* Чи суперечить національний міф історичній правді? // *Історія України.* – 2001. – № 2 (210). – С. 4–5.

під потужним культурним впливом Росії, адже українська складова була вирішальною у формуванні імперської господарсько-культурної могутності Росії кінця XVI – XIX ст. Так само, як, скажімо, шотландська складова визначала торговельно-фінансову та військову потугу англійців і Британської імперії, і від якої Шотландія не відмовляється навіть за умов існування сепаратистських настроїв у сучасному шотландському русі.

Чого бракує українським підручникам, або як наші недоліки перетворити на наші здобутки?

Українські підручники першого покоління шукали причини національних бід за межами українських етнічних кордонів, у підступних і безжальних сусідах. Тепер нам треба здолати цей стереотип і, виходячи з викликів нинішнього часу, побачити себе з боку, зрозуміти, що проблема криється всередині нас самих. Ніхто не здолав би сорокамільйонної нації, якою була Україна в часи Української революції початку XX ст., якби не внутрішня культурно-громадська аморфність, свідомісна нерозвиненість, неготовність селянства перетворитися на націю, якби існувала органічна єдність різних страт суспільства, від нижчих до вищих. «Збуджена окраденою», за словами Т. Шевченка, Україна не встигла мобілізуватися на боротьбу за незалежність, як це зробили Польща, Литва, Латвія, Естонія. Маючи значно менший людський потенціал, вони спромоглися відновити свої держави. Україна цього не досягла саме через власну національну недорозвиненість. Так, у наших поразках є й провина сусідніх держав, але вважати це головною проблемою України у XX ст. є короткозорістю й відхиленням від історичної правди⁶.

Не ставлячи за мету перерахувати всі недоліки, спробуємо назвати лише основні концептуальні вади наших підручників та шляхи їх подолання.

⁶ Саме на цих моментах наголошували академічні історики, критикуючи концептуальні вади нинішніх підручників. Див.: Шкільна історія очима істориків-науковців. – К., 2008.

1) Українські підручники з історії України зосереджуються на негативі, який накопичувався століттями, для них характерна концентрація уваги на політичному чинникові історії. Провідними знаковими поняттями є: «визиск», «гніт», «експлуатація», «загарбання», «боротьба» й подібні крайні визначення, які одразу формують радикальне вороже протиставлення «своїх» та «чужих». Це – спадок формаційного мислення, який плавно перетік до наших підручників з навчальної літератури радянського часу.

Позитивний образ створюється лише щодо України-Русі чи Київської Русі, як часу існування незалежної Української держави доби середньовіччя, «золотого часу», коли процвітали культура й мистецтво. До того ж саме тоді склався домодерний «український імперіалізм», коли давні українці змогли об'єднати під владою Києва всі східноєвропейські землі, зокрема й ті, які нині належать російській державі. Росіяни виявилися спадкоємцями слави української зброї IX–XII ст.

Усі інші періоди нашої історії виглядають невиразно й похмуро. Окрім доби козаччини, коли українські козаки славно воювали впродовж XVII ст., але змушені були підкоритися Росії у другій половині XVIII ст., остання тисяча років України в підручниках зображається як доба перманентних поразок і нескінченної низки завоювань нашої території «неситими» чужинцями, які лише те й робили, що гнітили й визискували українців. Між тим, з погляду перебігу історичного часу, народ жив, розвивався, мав певні досягнення в господарській і культурній сферах, часто-густо незалежно від політичних перипетій життя. Хіба не цікавіше й корисніше учневі знати про те, які князі й у яких містах збудували потужні, архітектурно довершені фортеці й замки, які мистецькі твори були створені, як розвивався побут, ніж засвоювати інформацію лише про те, що в 1360-х рр. Наддніпрянщину загарбав Ольгердт, а Галицьку землю в середині XIV ст. – Казимир III? Цікаво, що такий змістовий наголос у наших підручниках робився й у критиковані радянські часи.

Зрештою, педалювання політичної історії, за всієї важливості цієї її складової, веде до малосприятливого для українців висновку: у збройних конфліктах із сусідами ми частіше програвали, ніж

вигравали. Натомість, застосовуючи культурологічно-цивілізаційний чинник, Україна могла б мати значно кращий вигляд, оскільки у великій перспективі перемагає не стільки зброя, скільки здатність суспільства до опору засобами культури, силою ментальнісних установок, невіддатливостю асиміляційним потугам імперських націй. Отже, можна програти битву, але завдяки цілеспрямованій мирній громадській праці одержати перемогу, можливо, через десятки чи навіть сотні років по військовій поразці. Як це було в чехів, котрі мали свою «Полтаву» на Білій Горі, але суспільною організованою органічною працею домоглися культурного витіснення німців із Праги й усієї Чехії в ХІХ ст.

2) Українські підручники, замість засвоєння «чужого» як принаймні елемента «свого», навпаки, відмовляються від пограничних культурних здобутків. У результаті російськомовного українця М. Гоголя ми вивчаємо як класика російської літератури, а польськомовного українця Богдана Залеського – літератури польської, хоча вони були представниками української дійсності ХІХ ст.

Необхідно засвоювати те, що видається нібито непитомо українським, але насправді є витвором українського генія в широкому сенсі. В історії ранньомодерного часу це закладено у відомій формулі: «Gente Rutenus, Nazione Polonus» – «Народжений українцем, політично поляк». В історії не існувало «чистих» форм національної свідомості, вона з'явилася для нас лише в 1890-х рр. Говоримо ж ми про українців – нобелівських лауреатів у царині природничих наук, хоча йдеться про вчених єврейського походження, котрі мешкали в Україні. Те саме стосується й ідентифікації так званої польської аристократії Правобережної України ХVІ–ХVІІ ст., яка за походженням була українською аристократією. Між іншим, своєю увагою в підручниках ми наділяємо лише батька та сина К.І. і Ф.К. Острозьких, а поза нею залишаємо роди Вишневецьких, Ходкевичів, Чорторійських, Слуцьких, Збаразьких, Сопіг, Сангушків, Синявських та інших, які за своєю суспільною роллю мало відрізнялися від Острозьких. Проте над останніми тяжіє «історичний гріх» війни з козацтвом, а це вже для наших істориків певною мірою є «чорною міткою» для «походження в герої історії».

3) Підручники намагаються змальовувати лише один бік медалі, подавати лише те, що є виграшним з українського погляду. Між тим саме цей підхід завдає найбільшої шкоди школярам, бо змальовує не реальний, а «підфарбований» стан речей. Приміром, козацтво – безперечний позитив нашої історії, але його неспроможність через радикалізм низів знайти компроміс зі старою земельною аристократією, уособленою в постаті Адама Киселя, призвела до української поразки під час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Показуючи недоліки поруч із досягненнями, ми не принижуємо тим свого минулого, навпаки, ми роз'яснюємо причини невдалих рішень у нашому минулому. Натомість прикрашання дійсності дає прикрий виховний результат. Наприклад, говорячи, що козацьке господарство було першим у світі фермерським господарством (що насправді є нонсенсом, бо це господарство не працювало в ринкових умовах), ми тим самим закладаємо сумніви у свідомість школяра, адже йому стає незрозуміло, чому ж не Україна, а США стали лідером економічного прогресу у світі.

4) Наголошувати варто не на революційних руйнацьких цінностях, а на необхідності еволюційних перетворень, на позитивах здорового консерватизму. Саме соціальний компроміс та органічна праця різних соціальних верств, а не війни й революційний хаос, дають поштовх до розвитку. Власне, і революційні події лише тоді давали позитивні результати, коли їх очолювали статечні заможні представники еліти, такі як Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Самойлович, І. Мазепа. Те саме можна казати і про часи модерної історії: у суперечці між С. Петлюрою та Н. Махном ми маємо віддавати перевагу голові Директорії УНР.

5) Наші підручники монологічні, а варто застосовувати діалогічний підхід. Проблеми не треба приховувати, їх слід показувати в іншому ракурсі, адже позірний недолік насправді може виявитися українським досягненням. Можна говорити про брак відповідної інтерпретації історії. Не варто міряти наше минуле мірками успішних західноєвропейських країн або тоталітарно-державної Росії. За їхніми мірками наша історія завжди виглядатиме програшно. Приміром, Україна була сільськогоспо-

дарською країною, її оминув перший модернізаторський бум, тоді як Росія та західні держави розвивалися як промислові держави. Але саме завдяки економічно нерозвиненому селу Україні вдалося зберегти свою традиційну культуру й у добу українізації випродувати десятки тисяч представників національної інтелігенції. Промисловість диктувала появу радикальних течій у соціал-демократичному русі, що, зрештою, призвело до страшної трагедії Росії. Натомість думки українських діячів революційних партій виявилися куди більш гуманними і прогресивними, близькими до ідей єврокомунізму післявоєнної доби.

6) Великою помилкою є намагання переносити в підручниках сучасні реалії, контексти й розуміння історичних явищ на часи середньовічної та ранньомодерної доби. У результаті виходить, що козацтво мислить категоріями національних відносин XIX – початку XX ст. або гетьманам приписується логіка мислення проводу ОУН–УПА. Необхідно завжди розуміти ті ментальнісні відмінності, які принципово відрізняли історію Нового часу від подій давноминулих літ.

7) Не варто подавати історію України лише як історію українського етносу. Виходячи з постулату політичної нації та тези про засвоєння як «свого» досягнень «чужих» сусідніх культур на українській землі, потрібно толерантно розповідати про долю польського, російського, єврейського та інших національних меншин в Україні. Україна була батьківщиною архітектора В. Городецького, композитора К. Шимановського, письменників Ю. Крашевського, Ю. Словацького та Я. Івашкевича, російських письменників А. Чехова та М. Булгакова, художника І. Рєпіна, натурфілософа В. Вернадського та багатьох інших визначних особистостей. З одного боку, збагачуючи сусідів ми збіднювали себе, а з другого – сусідні культури завдяки цим зв'язкам є не такими вже чужими й для нас.

8) З мультикультурністю, якої поки що немає в наших підручниках, пов'язана й поліконфесійність. За козацької доби не лише православні були українцями, уніати (греко-католики), з якими козацтво воювало в XVII–XVIII ст., також були українцями. Видатний суспільний мислитель В'ячеслав Липинський

засвідчив появу в XIX – на початку XX ст. українців римо-католиків. Багатокультурність і поліконфесійність яскраво проявили себе в повсякденному житті українських міст, культурну складову яких неможливо показати учневі без змалювання життя національних громад у містах.

9) Варто наголосити на необхідності розповідати про окремих людей і громади в розділах, де подається повсякденна історія. Сьогодні таких матеріалів у наших підручниках з історії України майже немає. Учень знає події політичної історії, але не уявляє, як виглядав його пращур сто років тому, у що одягався, як проводив вільний час, який вигляд мали вулички старих міст тощо. Між тим звичайна людина жила за різних політичних режимів, які, як правило, були малоприхильними до неї, але, живучи родинним життям, могла бути щасливою: і за царя, і за Й. Сталіна. Цей аспект необхідно донести до учня, тоді він зможе відчутти реальне минуле, а не його схематичний відбиток. Зміст підручника перестане бути нудним, адже історія – це не стільки дати, події та прізвища, скільки емоційне переживання минулого сучасною людиною.

10) Теперішні підручники подають лінійну історію за хронологічним принципом подачі матеріалу. Наголос робиться на механістичному уявленні про історію: на дати, факти, прізвища. Необхідно вводити проблемно-тематичні блоки, які роз'яснювали б історію, події, вчинки людей. Нашим завданням є не перекласти на учня фактаж, а навчити його розуміти історію, відчувати її. Історія має бути олюдненою, адже маси, рухаючи історію, спираються на думки й дії найкращих – «героїв історії».

Необхідність збереження пріоритетності національного компонента

Викладання історії стоїть сьогодні на порозі введення інтегрального курсу, в якому на історію України припадало б не менше 60% обсягу. Оцінка подій української та всесвітньої історії має виходити з однакових методичних засад, але необхідно запроваджувати український погляд на події як у світі, так і в Україні з урахуванням світового досвіду толерантного ставлення до прав

людини, пріоритету людських цінностей та цивілізаційних досягнень культури. Чи суперечить цьому уважне ставлення до національних цінностей титульної нації? Гадаємо, ні. Загибель, культурне зникнення нації є втратою для всього людства. Українська нація, котра у XX ст. пережила одні з найтяжчих катаклізмів: Голодомор 1932–1933 рр., більшовицький експеримент, дві світові війни, – є нацією, перед якою стоять загрози асиміляції та загибелі. Ми не є «успішною» нацією. Тому вважаємо припустимим збереження та перенесення до підручників другого покоління таких фундаментальних моментів теперішніх підручників:

1) Послідовного додержання схеми української історії, підвалини якої заклав батько національної історіографії Михайло Грушевський. Його головні ідеї про безперервність українського історичного процесу від доісторичних часів до модерного часу зберегли свою актуальність. Чотириступеневий поділ нашої історії на періоди: князівський, литовсько-польський, козацький та нові часи. Магістральним завданням залишається висвітлення подій під кутом зору інтересів титульного в Україні етносу. Але, безперечно, необхідно уникати телеологізації та схематизації історичного процесу, якими грішать сучасні автори. Думки М. Грушевського та представників державницької школи в українській історіографії – не догма, а матеріал для творчого пристосування до реалій нашого часу.

2) Слід наголошувати на пріоритетності саме української політичної історії. Школяр не повинен відсторонено дивитися, скажімо, на польсько-український конфлікт XVII–XVIII ст. і байдуже ставитися до перемог чи поразок українського козацького війська. Так само немає місця позиції «моя хата скраю», коли вивчається українсько-більшовицька війна 1918 р. та агресія Червоної Росії проти УНР. Для англієця героєм є адмірал Нельсон, а не Наполеон, для українця героєм історії доби визвольних змагань 1917–1921 рр. має бути С. Петлюра, а не В. Ленін.

3) Тяглість української історії не дає підстав розглядати її давній (києворуський) і середній (польсько-литовський) періоди як неукраїнські, що пропонується сьогодні деякими нашими істориками на тій лише підставі, що українців у сучасному сенсі

в IX–XVIII ст. не існувало. Із цього зовсім не випливає, що ці періоди історії ми повинні кваліфікувати як неукраїнські. Це не суперечить світовій практиці. Так, сучасні румуни чи бельгійці, нова самоідентифікація яких утвердилася лише в XIX ст., вводять до своїх курсів національної історії періоди, коли існували, відповідно, волохи та давні фламандці. Припустима й екстраполяція сучасного терміна на давніх русинів і слов'ян: давньоруське цілком може бути синонімом давньоукраїнського. Старі брити також по суті не були англійцями, але в широкому сенсі кваліфікуються саме як такі в англійській історичній літературі. Тож і давньоруська спадщина є передусім спадщиною України.

4) Не варто боятися «надмірного» козакофільства. Звинувачувати в цьому українські підручники так само некоректно, як, принаймні, коли б польські вчені звинувачували свої підручники в надмірному «аристократолюбстві» чи «магнатофільстві». Козацька складова історії України є питомо українським феноменом, який заслуговує на шанобливе ставлення і пріоритетну увагу.

5) Мислення національними категоріями – феномен XIX ст., але це не означає, що ми не можемо його використовувати і для більш ранніх періодів історії. Так, справді, козацькі війни проти Польщі мали станово-конфесійний характер. Але саме в таких категоріях розглядали національну проблему в XVII–XVIII ст. Тому для українців виступ Б. Хмельницького – не «війна домова», як для поляків, а «Національно-визвольна війна українського народу під проводом Хмельницького».

6) XIX століття, яке вивчають у 9-му класі, – це передусім час постанови національного питання як в Україні, так і в Європі. Тому саме під цим кутом зору варто розглядати всі інші сфери життя: економіку, міжнародне становище, культуру, політичну історію. Це вбачається так само логічним, як у радянські часи пріоритетним було марксистське бачення історичного процесу, його соціально-економічного детермінізму і пролетарського питання в Росії.

7) Не варто відмовлятися й від трактування взаємин у політичній сфері як фактично колоніальних. Це не є приниженням і вихованням почуття другосортності у школярів. На наш погляд,

є всі підстави говорити про особливий тип колоніалізму, в основі якого лежали абсорбування й асиміляція української провідної верстви та інтелігенції для потреб Російської імперії та Речі Посполитої.

8) Головною подією першої половини ХХ ст. для національної історії має залишатися проблематика Української революції 1917–1921 рр. Більше уваги варто приділити моделям української державності, що їх сповідували різні політичні сили й партії. Поразка українців у визвольних змаганнях сталася внаслідок зовнішньої агресії Червоної Росії та відродженої Польщі, Угорщини й Румунії. Отже, становище завойованої нації тривало для України до 1990-х рр., що і було головним гальмівним чинником для її громадсько-культурного розвитку.

9) З другого боку, результатом Української революції стало сімдесятирічне існування сателітної Української Радянської Соціалістичної Республіки. За всіх своїх негативів, саме це утворення дало можливість без великих соціально-політичних потрясінь відновити незалежність України в 1991 р. Отже, історія УРСР не може сприйматися як суцільний негатив.

10) Найважливішим чинником для існування українців як нації та популяризації державницького бачення історії були національно-визвольний рух ОУН–УПА в 1930–1950-х рр., українська політична еміграція в Європі й Північній Америці від 1920-х рр. до кінця ХХ ст. та національно-дисидентський рух у 1960–1980-х рр. в Україні.

Нашим завданням залишається віднайдення консенсусу між національними й інтернаціональними складовими у викладанні історії, гармонізація їхніх магістральних напрямів. А цього цілком можливо досягти. Найкращий український підручник з історії ще має бути написаним. І чим скоріше це станеться, тим швидшим буде наше просування в єдину Європу, на шляху до загальнолюдських світових цінностей.

Зміст

Деякі концептуальні проблеми викладання в школі історії України XIX ст.	3
Підручник як головний засіб будівництва держави.....	38
Від глухого кута етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого»	48

Наукове видання

Ігор Гирич

Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті

Підп. до друку 01.07.2009 р. Формат 60х84/16.
Папір офс. Друк. офс. Гарнітура SchoolBook.
Умовн.-друк. арк. 3,7. Обл.-вид. арк. 3,1.
Замовл. 0701-09.

ТОВ «Видавничий дім «Стилос».
04071, Київ-71, вул. Набережно-Лугова, 5, к. 30. Тел.: (044) 428-72-50.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)